

ΤΕΥΧΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟ
2022/1

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ
**ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ I**

Michèle Barrett
Suzanne Bergeron
Ashley Bohrer
Heather A. Brown
Christine Delphy
Silvia Federici
Susan Ferguson
Kevin Floyd
Elena Gapova
Martha Gimenez
Frída Haug
David McNally
Jyoti Puri
Prajna Seneviratne
Jiřina Šmejkalová
Gayatri Chakravorty Spivak
Lise Vogel

Γ
Ρ
Ι
Σ
Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

Συντακτική επιτροπή: Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Αγγελική Πούλου, Μαρία Χολέβα.

Επιστημονικοί Συνεργάτες: Δημήτρης Αναστασίου, Άρις Αραγεώργης (1961-2018), Γιώργος Βελεγράκης, Θανάσης Γκιούρας, Reinhard Jung, Δημήτρης Καλτσώνης, Έλενα Μαμουλάκη, Γιώργος Μανιάτης, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Σταύρος Μαυρουδέας, Παντελής Μπάγκος, Αριστείδης Μπαλτάς, Ευγενία Μυλωνάκη, Νίκος Παπαδάτος, Ντορίνα Παπαναστασίου, Κώστας Πασσάς, Γιώργος Πλειός, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Σωτήρης Σκανδάλης, Σταύρος Σταυρίδης, Κώστας Στεργιόπουλος, Simona Todaro, Τέλης Τύμπας, Γιώργος Φαράκλας, Γιώργος Φουρτούνης, Νίκος Φωλίνας, Αλέξανδρος Χρύσης, Στάθης Ψύλλος.

Επικοινωνία: www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας: Γεράσιμος Χολέβας

Σχεδιασμός κειμένου: Γιώργος Δ. Ματθιόπουλος

Σελιδοποίηση: Νεκτάριος Στεργιόπουλος

Παραγωγή: Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας: Γιάννης Σακελλαρίου, Αποστόλης Κυριάκος

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση: Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 11 – 2022/1

Εικόνα εξωφύλλου: Μάνος Τσιχλής

John Heartfield, *Zwangslieferantin von Menschenmaterial nur Mut! Der Staat braucht Arbeitslose und Soldaten!* (Εξαναγκασμένη προμηθεύτρια ανθρώπινου υλικού, κουράγιο! Το κράτος χρειάζεται ανέργους και στρατιώτες!), στο AIZ, Vol. 9, no 10 (8 Μαρτίου 1930), ασημοτυπία ζελατίνης με γραφίτη, 25,4 x 22,5 εκ.

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

Περιεχόμενα

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Αφιέρωμα στον «Μαρξισμό και Φεμινισμό»: το παρόν τεύχος	07
---	----

ΕΝΟΤΗΤΑ 1:

ΟΙ 'ΠΡΩΤΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

MICHÈLE BARRETT

Ορισμένα εννοιολογικά προβλήματα στη μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση	31
---	----

CHRISTINE DELPHY

Για έναν υλιστικό φεμινισμό	61
-----------------------------	----

MARTHA E. GIMENEZ

Τι είναι υλικό στον υλιστικό φεμινισμό; Μια μαρξιστική φεμινιστική κριτική	71
---	----

FRIGGA HAUG

Για τη θεωρία των έμφυλων σχέσεων	93
-----------------------------------	----

SUSAN FERGUSON & DAVID MCNALLY

Κεφάλαιο, εργασιακή δύναμη και έμφυλες σχέσεις	125
--	-----

SILVIA FEDERICI

Πέρα από τον Μαρξ. Φεμινισμός, μαρξισμός και το ζήτημα της αναπαραγωγής	153
--	-----

HEATHER A. BROWN

Ο Ένγκελς και το φύλο	163
-----------------------	-----

ΕΝΟΤΗΤΑ 2:

ΟΙ 'ΝΕΕΣ' ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΥ

ASHLEY BOHRER

Διαθεματικότητα και μαρξισμός: μια κριτική ιστοριογραφία	183
--	-----

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα	213
-----------------------------	-----

KEVIN FLOYD

Γράφοντας ιστορία: μαρξισμός, queer θεωρία και αντίφαση στο μέλλον των αμερικανικών σπουδών	227
--	-----

SUZANNE BERGERON & JYOTI PURI

Η σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης: μια εισαγωγή _____ 257

PRAJNA SENEVIRATNE

Ο μαρξιστικός φεμινισμός συναντά τον μεταποικιακό φεμινισμό στη θεωρία
της οργάνωσης: ερωτήματα, συνέπειες και απαντήσεις _____ 269

CHAKRAVORTY GAYATRI SPIVAK

Διάσπαρτες εικασίες για το ερώτημα της αξίας _____ 285

ΕΝΟΤΗΤΑ 3:

ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΕΚΤΟΣ ΔΥΣΗΣ

ELENA GAPOVA

Η Ρωσική Επανάσταση και η γυναικεία απελευθέρωση: σημειώσεις
για την κληρονομιά του εγχειρήματος της σοσιαλιστικής χειραφέτησης _____ 323

JIŘINA ŠMEJKALOVÁ

Χρειάζονται οι γυναίκες της Τσεχίας τον φεμινισμό;
Προοπτικές των φεμινιστικών θεωριών και πρακτικών στην Τσεχοσλοβακία _____ 335

ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Δεν είναι μόνον
ο κομμουνισμός
στη γη,
στα κάθιδρα εργοστάσια εκείνα.
Είναι και μες στο σπίτι,
στο τραπέζάκι μπρος,
στις σχέσεις,
στη φαμίλια,
στην καθημερινή ρουτίνα.
Β. Μαγιακόφσκι
(απόδοση στα ελληνικά Γ. Ρίτσος)*

Αφιέρωμα «Μαρξισμός και Φεμινισμός»: το παρόν τεύχος

Το ενδέκατο τεύχος της *ΚΡΙΣΗΣ* είναι ειδικό και αφιερώνεται στη θεματική «Μαρξισμός και Φεμινισμός». Πρόκειται για το πρώτο ειδικό θεματικό τεύχος, το οποίο, σε αντίθεση με τέτοιου είδους τεύχη, επιμελείται το σύνολο της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού και δημοσιεύεται υπό την ευθύνη της. Αποτελεί το πρώτο μέρος ενός ειδικού αφιερώματος στη συγκεκριμένη θεματική, το οποίο συντονίζει η *ΚΡΙΣΗ* και το οποίο θα ολοκληρωθεί με την έκδοση ενός δεύτερου μέρους την άνοιξη του 2023 (δέκατο τρίτο τεύχος).

Η διαφορά των δύο μερών έγκειται στο εξής: το παρόν τεύχος αποτελεί μια συλλογή δεκαπέντε μεταφρασμένων στα ελληνικά κειμένων, αντλημένων από τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ το επόμενο μέρος θα απαρτίζεται από πρωτότυπες συμβολές στα ελληνικά και τα αγγλικά. Ο βασικός λόγος που προκρίθηκε η έκδοση ενός τεύχους με μεταφράσεις ξενόγλωσσων κειμένων είναι ότι η βιβλιογραφία που πραγματεύεται θεωρητικά τις σχέσεις της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Έτσι, η συντακτική επιτροπή έκρινε ότι ένα τεύχος με μεταφράσεις κειμένων της διεθνούς θεωρητικής παραγωγής, τα οποία θεωρούνται επιδραστικά αλλά και κομβικής σημασίας για τη σύζευξη, εκτός της πλήρωσης του παραπάνω κενού, μπορεί να λειτουργήσει και ως έναυσμα για τη θεωρητική επεξεργασία των σχέσεων των δύο παραδόσεων σήμερα, συνεισφέροντας στην έντονη συζήτηση που έχουν εγκαινιάσει τα τελευταία χρόνια οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η *ΚΡΙΣΗ* εκτίμησε ότι η έκδοση ενός δεύτερου τεύχους, το οποίο θα φιλοξενήσει πρωτότυπες συμβολές θέτοντας στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο παραδόσεις σήμερα, ίσως να αποτελέσει ένα εφελτήριο για την εδραίωση ενός διαλόγου μεταξύ μαρξιστικών και φεμινιστικών σπουδών. Ως εκ τούτου, η έκδοση του ενδέκατου τεύχους συνοδεύεται από μια πρόσκληση υποβολής κειμένων, τα οποία, πλαισιώνοντας τα κείμενα προσκεκλημένων συγγραφέων, θα σημάνουν και την ολοκλήρωση του αφιερώματος.

«Μαρξισμός και Φεμινισμός Ι»: το παρόν συντακτικό σημείωμα

Το παρόν κείμενο έχει έναν υβριδικό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, συνιστά ένα καθιερωμένο συντακτικό σημείωμα, το οποίο επεξηγεί τους λόγους που ώθησαν τη συντακτική επιτροπή στην επιλογή της συγκεκριμένης θεματικής και την κατάρτιση της ύλης του τεύχους. Από την άλλη μεριά, όμως, για να γίνει αυτή η επεξήγηση εφικτή, θα πρέπει να αναλυθούν μια σειρά από θεωρητικούς παράγοντες, όπως αυτοί διαμορφώθηκαν ιστορικά. Υπό αυτήν την έννοια, το κείμενο επέχει και θέση εισαγωγής στη θεματική από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Σε τούτο το σημείο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συντακτική επιτροπή της ΚΡΙΣΗΣ δεν έχει την ειδική επιστημονική κατάρτιση για να εκπονήσει με πληρότητα μια παρόμοια εισαγωγή στο θέμα, καθώς κανένα από τα μέλη της δεν ειδικεύεται στις φεμινιστικές σπουδές ή στις σπουδές φύλου. Για τον λόγο αυτό, θα αρκεστούμε στην παρουσίαση ενός συνοπτικού και αδρομερούς πλαισίου, το οποίο, λαμβάνοντας μια ιστορική μορφή, θα επιχειρήσει να συνοψίσει τα βασικά επίδικα που προκύπτουν από τη θεωρητική (και λιγότερο από την πολιτική) αλληλεπίδραση της μαρξιστικής και της φεμινιστικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του εν λόγω πλαισίου, ακριβώς εξαιτίας του ιστορικού του χαρακτήρα, θα ακολουθήσει την πεπατημένη των λεγόμενων κυμάτων του φεμινισμού, με όλα τα προβλήματα που κάτι τέτοιο συνεπάγεται. Δύο είναι τα σημαντικότερα: πρώτον, τα ιστοριογραφικά προβλήματα που συνεπάγεται κάθε περιγραφική «γενεαλογική» προσέγγιση ενός ιστορικού φαινομένου, δυσχεραίνουν μοιραία την ολοκληρωμένη προσέγγιση και κατανόηση του φαινομένου που χαρακτηρίζεται ως «Μαρξισμός και Φεμινισμός»· και δεύτερον, η δυτικοκεντρική ή ακόμα περισσότερο αμερικανοκεντρική οπτική που συνεπάγεται ο λόγος περί κυμάτων του φεμινισμού, μπορεί να στενέψει αρκετά την πρόσληψη της ιστορικής θεωρητικής αλληλεπίδρασής του με τον μαρξισμό. Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση αυτού του πλαισίου θα ακολουθήσει μια συγκεκριμένη σκοπιά: εκείνη που εστιάζει στο πώς η εξέλιξη της φεμινιστικής σκέψης εγκαλεί διαχρονικά τη μαρξιστική παράδοση και λιγότερο στο πώς συμβαίνει το αντίστροφο. Τέλος, η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι ιδιαίτερα επιλεκτική και ενδεικτική και, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλεί ή αντιπροσωπεύει το εύρος της διαθέσιμης γραμματείας στο θέμα. Έχοντας ομολογήσει αυτές τις, εν πολλοίς, αναπόδραστες αδυναμίες μας, ελπίζουμε ότι όσα θα παρατεθούν παρακάτω επεξηγούν επαρκώς τα κριτήρια επιλογής των κειμένων που απαρτίζουν το παρόν τεύχος. Ελπίζουμε, ακόμη, ότι η αναγνώστρια ή ο αναγνώστης της ΚΡΙΣΗΣ θα εκλάβει την αδρομέρεια της ανάλυσής μας και τις αναπόφευκτες παραλείψεις ως τη βάση για να εκκινήσει ένας πιο ενδελεχής και πληρέστερος επιστημονικός διάλογος για τη θεωρητική σχέση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού.

Φεμινισμός σε κύματα, μαρξισμός εν εξελίξει

Η χρήση του όρου «κύμα» για την περιγραφή των διαφόρων φάσεων της φεμινιστικής σκέψης και πολιτικής πρακτικής έλκει την καταγωγή του από ένα διάσημο άρθρο της Martha Lear, το οποίο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *New York Times* τον Μάρτιο του 1968 υπό τον τίτλο «Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα: Τι θέλουν αυτές οι γυναίκες;» (*The Second Feminist Wave: What do These Women Want?*). Όπως είναι αυτονόητο, ο

προσδιορισμός ενός κύματος ως δεύτερου προϋποθέτει την ύπαρξη ενός πρώτου, το οποίο εν προκειμένω τοποθετείται στην περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1920 περίπου. Ασφαλώς, κάτι τέτοιο επ' ουδενί σημαίνει ότι δεν μπορούν να ανιχνευτούν στην ιστορία εκφράσεις (θεωρητικές ή πρακτικές) του φεμινισμού πριν τον 19ο αιώνα.¹ Το πρώτο κύμα σφραγίζεται, τουλάχιστον στη φιλελεύθερη εκδοχή του, από τον αγώνα για το δικαίωμα ψήφου καθώς και από άλλα πολιτικά αιτήματα που αφορούν στην τυπική ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αναφορικά με τη μαρξιστική παράδοση, κατά τη διάρκεια του πρώτου κύματος σφυρηλατείται η καθιερωμένη αντίληψη για το «γυναικείο ζήτημα», μια αντίληψη που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονολεκτικά ως αναγωγιστική. Σύμφωνα με αυτήν, η έμφυλη καταπίεση και η ταξική ανισότητα είναι ισοεκτατές έννοιες και παράλληλα η πρώτη ανάγεται στη δεύτερη, με την έννοια ότι η δεύτερη είναι αιτία της πρώτης. Μια διατύπωση που, αν και απλουστευτική, συμπυκνώνει την παραδοσιακή μαρξιστική πρόσληψη του γυναικείου ζητήματος, είναι η ακόλουθη: «Η ανισοτιμία των δύο φύλων έχει σημαδέψει την ταξική κοινωνία γιατί είναι γέννημά της και θα εξαλειφθεί πλήρως μόνο μαζί μ' αυτήν» (Σκαλούμπακα 2010: 179). Τούτη η παραδοσιακή πρόσληψη βρίσκει το βασικό της θεωρητικό έρεισμα στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους* (Ενγκελς 1997). Στο εν λόγω κείμενο, όπως είναι ευρέως γνωστό, ο Ένγκελς θεωρεί πως στις «πρωτόγονες» (sic) μη ταξικές («κομμουνιστικές») κοινωνίες δεν υφίσταται έμφυλη ανισότητα. Αυτή τελευταία ξεκινά με το πέρασμα στις ταξικές κοινωνίες.

Στο παλιό κομμουνιστικό νοικοκυριό, που περιλάμβανε πολλά αντρόγυνα και τα παιδιά τους, η διεύθυνση του νοικοκυριού, που είχε ανατεθεί στις γυναίκες, ήταν εξίσου δημόσιο, κοινωνικά αναγκαίο λειτουργήμα όπως και η εξεύρεση μέσων διατροφής από τους άντρες. Με την πατριαρχική οικογένεια, και ακόμα περισσότερο με τη μονογαμική ξεχωριστή οικογένεια, άλλαξαν τα πράγματα. Η διεύθυνση του νοικοκυριού έχασε το δημόσιο χαρακτήρα της. Έπαψε να ενδιαφέρει την κοινωνία. Έγινε ιδιωτική υπηρεσία. Η γυναίκα, παραμερισμένη από τη συμμετοχή στην κοινωνική παραγωγή, έγινε η πρώτη υπηρέτρια.

[...]

Η σύγχρονη ξεχωριστή οικογένεια είναι θεμελιωμένη πάνω στην ανοιχτή ή καλυμμένη σπιτική σκλαβιά της γυναίκας, και η σύγχρονη κοινωνία είναι μια μάζα που τα μέρη της αποτελούνται μονάχα από μεμονωμένες οικογένειες. Ο άντρας, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, πρέπει σήμερα να είναι ο βιοπαλαιστής, ο τροφοδότης της οικογένειας, τουλάχιστον στις ιδιοκτήτριες τάξεις, και αυτό του δίνει μια κυριαρχική θέση, που δεν έχει ανάγκη από κανένα έκτακτο νομικό προνόμιο. Μέσα στην οικογένεια, ο άντρας είναι ο αστός, η γυναίκα εκπροσωπεί το προλεταριάτο (Ενγκελς 1997: 89).

¹ Η Σιμόν Ντε Μπουάρ (Beauvoir 1949), για παράδειγμα, θεωρεί ότι η πρώτη γυναίκα που υπερασπίστηκε το φύλο της ήταν η Christine de Pisan, στην Ιταλία τον 15ο αιώνα. Τέτοιου είδους ιστορικές διαπιστώσεις πρωτοκαθεδρίας είναι μακριά από τις επιδιώξεις του παρόντος κειμένου.

Παράλληλα, για τον Ένγκελς, η κοινωνική πρόοδος, την οποία σηματοδοτεί η έλευση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της μεγάλης βιομηχανίας, θέτει τις υλικές προϋποθέσεις για τη γυναικεία απελευθέρωση.

[Η] απελευθέρωση της γυναίκας, η ισοτιμία της με τον άντρα είναι και παραμένει αδύνατη όσο καιρό η γυναίκα θα μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγική εργασία και θα είναι περιορισμένη στη σπιτική ιδιωτική δουλειά. Η απελευθέρωση της γυναίκας θα γίνει δυνατή μόλις μπορέσει να συμμετάσχει σε μεγάλη, κοινωνική κλίμακα στην παραγωγή, και οι δουλειές του σπιτιού θα την απασχολούν μονάχα σε ασημαντό βαθμό. Κι αυτό έγινε δυνατό μονάχα με τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, η οποία όχι μόνο επιτρέπει την εργασία της γυναίκας σε μεγάλη κλίμακα, αλλά και την απαιτεί ρητά και η οποία τείνει όλο και περισσότερο να μετατρέψει την ιδιωτική σπιτική δουλειά σε δημόσια βιομηχανία (Ένγκελς 1997: 200).

Αυτή η απελευθέρωση, ωστόσο, δεν μπορεί να ολοκληρωθεί παρά μόνο με το πέρασμα σε μια κοινωνία κοινωνικοποιημένων μέσων παραγωγής.

Στο βιομηχανικό κόσμο, ωστόσο, ο ειδικός χαρακτήρας της οικονομικής καταπίεσης που βαραίνει πάνω στο προλεταριάτο φαίνεται σ' όλη του την οξύτητα, μόνο αφού παραμεριστούν όλα τα νομικά ειδικά προνόμια της τάξης των καπιταλιστών και αποκατασταθεί η πλήρης νομική ισοτιμία των δυο τάξεων. Η δημοκρατία δεν αναιρεί την αντίθεση των δυο τάξεων, αντίθετα, προσφέρει ίσα-ίσα το έδαφος όπου με την πάλη λύνεται η αντίθεση αυτή. Το ίδιο επίσης θα φωτιστούν πέρα για πέρα ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της κυριαρχίας του άντρα πάνω στη γυναίκα στη σύγχρονη οικογένεια και η ανάγκη, καθώς και ο τρόπος, της δημιουργίας μιας πραγματικής κοινωνικής ισοτιμίας και των δυο, μόλις θα είναι και οι δυο νομικά εντελώς ισότιμοι. Θα φανεί τότε ότι η απελευθέρωση της γυναίκας έχει για πρώτη προϋπόθεση την επανεισαγωγή ολόκληρου του γυναικείου φύλου στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι οικονομική μονάδα της κοινωνίας (Ένγκελς 1997: 89-90).

Και συμπληρώνει ο Ένγκελς (1997: 92): «Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινή ιδιοκτησία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας».

Εν ολίγοις, «η ξεχωριστή οικογένεια», κατά τον Ένγκελς, είναι η πηγή της έμφυλης καταπίεσης. Η τελευταία δεν υπήρχε ούτε πριν την εμφάνιση της πρώτης, δηλαδή εντός της «πρωτόγονης» «κομμουνιστικής» κοινωνίας, αλλά ούτε θα υπάρχει κατά το πέρασμα στην αταξική κοινωνία που έπεται του καπιταλισμού, οπότε και θα εξαφανιστεί. Παράλληλα και ως απόρροια των παραπάνω, η εκμετάλλευση και η καταπίεση των γυναικών εμφανίζεται αντιστρόφως ανάλογη με τη συμμετοχή των τελευταίων στην κοινωνική παραγωγική εργασία. Η θέση αυτή καθόρισε, σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, την πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της Τρίτης Διεθνούς. Στο δεύτερο συνέδριό της, αποφασίστηκαν μάλιστα τα παρακάτω μέτρα για το γυναικείο ζήτημα: η μεταφορά των γυναικών έξω από το σπίτι και η ένταξή τους στην οικονομία· η αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών που εξακολουθούν να διατηρούν τη

γυναίκα σε υποδεέστερες θέσεις· η ανάπτυξη κοινοτικών δομών που εν μέρει την απαλλάσσουν από την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών· η παροχή ίσων ευκαιριών για τις γυναίκες· η κινητοποίηση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής εργασίας και της κυβερνητικής διοίκησης (Harris 1995: 91-92). Η παραπάνω θέση επηρέασε επίσης και την πολιτική των σοσιαλιστικών κρατών, από την ΕΣΣΔ έως την Κούβα, στα οποία είχε άμεσο αντίκτυπο η πολιτική της Τρίτης Διεθνούς και των πολιτικών της επιγόνων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως η παραδοσιακή μαρξιστική αντίληψη για το γυναικείο ζήτημα δεν είχε προβληματοποιήσει θεωρητικά τη σχέση του μαρξισμού με τον φεμινισμό. Η αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική άφηνε λίγα περιθώρια για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, παρά τη μη προβληματοποίηση της εν λόγω σχέσης, η πρακτική των κομμουνιστ(ρι)ών κατά τον 20ο αιώνα έθεσε ως πολιτικό και ηθικό καθήκον τη λήψη μέτρων για την ισοτιμία των φύλων. Τούτο το καθήκον αντανakλάται και στα παρακάτω λόγια του Λένιν (2008: 85), όπου περιγράφονται τα πολιτικά καθήκοντα των κομμουνιστ(ρι)ών γενικά και όχι μόνο κατ' αναφορά στο γυναικείο ζήτημα:

Στην πραγματικότητα, το 'ανέβασμα της δραστηριότητας της μάζας των εργατών' μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τον όρο ότι δε θα περιοριζόμαστε στην 'πολιτική ζύμωση σε οικονομικό έδαφος'. Κι ένας από τους βασικούς όρους για την αναγκαία επέκταση της πολιτικής ζύμωσης είναι η οργάνωση ολόπλευρων πολιτικών αποκαλύψεων. Η πολιτική συνείδηση και η επαναστατική δραστηριότητα των μαζών δεν μπορούν να καλλιεργηθούν διαφορετικά, παρά μόνο με τις αποκαλύψεις αυτές. [...] Η συνείδηση της εργατικής τάξης δεν μπορεί να είναι αληθινά πολιτική συνείδηση, αν οι εργάτες δε μάθουν ν' απαντούν σ' όλες χωρίς εξαίρεση τις περιπτώσεις αυθαιρεσίας και καταπίεσης, βίας και κατάχρησης, οποιεσδήποτε τάξεις κι αν αφορούν οι περιπτώσεις αυτές· και μάλιστα, ν' απαντούν από σοσιαλδημοκρατική κι όχι από οποιαδήποτε άλλη σκοπιά.

Κάτι τέτοιο είχε ως αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις χώρες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, να λαμβάνονται πρωτοβουλίες, οι οποίες επιχειρούσαν «από τα πάνω», όπως λέγεται στη σχετική ιδιόλεκτο, να λάβουν επανορθωτικά μέτρα για το πρόβλημα της ανισοτιμίας των φύλων. Τα μέτρα αυτά είχαν θεαματικά αποτελέσματα, κυρίως ως προς την τυπική ισοτιμία των γυναικών, αλλά και τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, δεν ήταν εξίσου επιτυχημένα αναφορικά με όψεις της γυναικείας καταπίεσης, οι οποίες δεν σχετίζονται άμεσα με τη συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική εργασία.

Αν το πρώτο κύμα έθετε στο επίκεντρο των διεκδικήσεών του τα τυπικά πολιτικά δικαιώματα και την απλή συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο εκτείνεται από τη δεκαετία του 1960 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990, διευρύνει κατά πολύ τη φεμινιστική ατζέντα. Τούτη η τελευταία συμπεριλαμβάνει πλέον θέματα που αφορούν στην απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και τη σεξουαλική της αντικειμενοποίηση· τα αναπαραγωγικά δικαιώματα με επίκεντρο το ζήτημα της άμβλωσης και της αντισύλληψης· την ενδοοικογενειακή βία και τον βιασμό εντός γάμου· την

ασφάλεια εντός του εργασιακού περιβάλλοντος, αλλά και τις έμφυλες διακρίσεις εντός αυτού (μισθολογικές ανισότητες και αποκλεισμός από επαγγέλματα «κύρους»)- τα στερεότυπα περί των έμφυλων ρόλων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών αλλά και ευρύτερα.

Σε θεωρητικό επίπεδο, εισήχθη και εμπεδώθηκε η διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου (sex/gender), η οποία αποτέλεσε συνθήκη δυνατότητας της αποκαθήλωσης μιας σειράς «φυσικοποιημένων» έμφυλων διακρίσεων. Στο έδαφος τούτης της διάκρισης,² αναδύθηκε το ρεύμα του «ριζοσπαστικού φεμινισμού», σύμφωνα με τον οποίο η βασική δομή της κοινωνίας είναι πατριαρχική, δηλαδή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες, με συνέπεια την καταπίεση των τελευταίων. Η πατριαρχία, πάντα σύμφωνα με αυτήν τη σκοπιά, αποτελεί ένα υπερϊστορικό ή διϊστορικό φαινόμενο, το οποίο υπόκειται όλων των άλλων μορφών καταπίεσης στην κοινωνία:

Κατά γενική ομολογία, το σύστημα τάξη-βιολογικό φύλο [sex-class system] ήταν το πρώτο ταξικό σύστημα, με όλα τα άλλα ταξικά συστήματα να εκπορεύονται από αυτό τον αρχικό διχασμό του ανθρώπινου είδους. Κάθε σύστημα οικοδομούταν πάνω στο προηγούμενο μέχρι που καταλήξαμε σε με πυραμιδοειδή κοινωνική δομή, η οποία εξ ορισμού στερεί από τις ομάδες, τη μία μετά την άλλη, την ανθρωπινότητά τους (Atkinson 2014: 2).

Επιστρέφοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής μας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση φεμινισμού και μαρξισμού συστηματοποιήθηκε θεωρητικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ανέπτυξαν μια θεωρητική προβληματική για τη σχέση των δύο παραδόσεων στο έδαφος της απόρριψης τόσο της παραδοσιακής αναγωγιστικής θέσης για τη σχέση μεταξύ έμφυλης καταπίεσης και ταξικής αντίθεσης όσο και του ριζοσπαστικού φεμινισμού.

Από τη μία μεριά, απέναντι στην παραδοσιακή αναγωγιστική μαρξιστική πρόσληψη του φεμινισμού, οι δευτεροκυματικές μαρξίστριες φεμινίστριες αντέταξαν μια σειρά από επιχειρήματα τόσο εμπειρικής όσο και θεωρητικής διάστασης. Ως βασικές εμπειρικές αντενδείξεις, οι οποίες θεωρήθηκε ότι έθεταν σε αμφισβήτηση την παραδοσιακή θέση, εκλήφθησαν: (α) η διάψευση της πρόβλεψης περί φθίνουσας πορείας της πατριαρχίας εντός του καπιταλισμού:

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν (Hartmann 1979: 20)

² Όπως αναφέρει η Άτκινσον (Atkinson 2014: 2): «η ιερή μας φράση ήταν το γνωμικό της Μποβουάρ: 'Καμία δε γεννιέται γυναίκα, αλλά μάλλον γίνεται'» (μετάφραση δική μας).

(β) και, κυρίως, η θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης:

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες προσπαθούν να αναλύσουν όχι απλώς την πατριαρχία αλλά τη σχέση πατριαρχίας και καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό συμβαίνει γιατί δεν πιστεύουν ότι η καθυπόταξη των γυναικών μπορεί να διαχωρισθεί απόλυτα από άλλες μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης που υπάρχουν στις καπιταλιστικές κοινωνίες, όπως π.χ. η ταξική εκμετάλλευση και ο ρατσισμός. Ωστόσο, απορρίπτουν τους τρόπους που ο ορθόδοξος μαρξισμός και οι σοσιαλιστικές οργανώσεις περιθωριοποιούν τις γυναίκες στη θεωρία και στην πρακτική τους και θεωρούν την καταπίεση των γυναικών ως απλή παρενέργεια της ταξικής εκμετάλλευσης. *Είναι σαφές ότι ο σοσιαλισμός δεν εγγυάται με κάποιον απλό τρόπο την απελευθέρωση της γυναίκας, όπως αποκαλύπτει η εμπειρία των γυναικών στις σοσιαλιστικές κοινωνίες* (Beechey 1979: 2· η έμφαση δική μας).

Και επίσης:

Η συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών σε χώρες όπου ο καπιταλισμός έχει καταργηθεί, αποδίδεται σε καθαρά ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως προϋποθέτει έναν ιδεαλιστικό και όχι μαρξιστικό ορισμό της ιδεολογίας. Την αντιμετωπίζει ως παράγοντα που μπορεί να επιβιώσει ακόμα κι όταν εξαλειφθεί κάθε υλική καταπίεση, της οποίας τη νομιμοποίηση εξυπηρέτούσε (Delphy 1970: 1).³

Επιπροσθέτως, οι εν λόγω μαρξίστριες φεμινίστριες προέταξαν μια σειρά θεωρητικών επιχειρημάτων ενάντια στην αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση. Ένα πολύ χαρακτηριστικό επιχείρημα αυτού του τύπου παρέχεται από τη Χάρτμαν στο διάσημο άρθρο της «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση»:

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την

³ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανισότιμη θέση των γυναικών στις χώρες της σοσιαλιστικής οικοδόμησης δεν επισημαίνεται μόνο από τις μαρξίστριες φεμινίστριες της δυτικής Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής. Η Τατιάνα Μαμόνοβα ήταν επικεφαλής μιας φεμινιστικής αυτοέκδοσης (Almanac) στο Λένινγκραντ το 1979, υπό τον τίτλο «Γυναίκα και Ρωσία». Η έκδοση διακόπηκε μετά το πρώτο τεύχος από τις αρχές και συνεχίστηκε εκτός της ΕΣΣΔ, στο Παρίσι. Η Μαμόνοβα τονίζει ότι μόλις το 25% των μελών του ΚΚΣΕ είναι γυναίκες, ενώ περιγράφει την κατάσταση των γυναικών ως εξής: «τα κορίτσια μας λαμβάνουν την ίδια παιδεία με τα αγόρια μας, αλλά είναι πολύ πιο δύσκολο για εκείνες να κάνουν καριέρα. Από τη μια μεριά, τις αποκαλούν 'το ασθενές φύλο' και, από την άλλη, τους ανατίθενται περισσότερες ευθύνες από τους άνδρες. Εκείνο που ιδανικά απαιτείται από μια γυναίκα είναι να έχει παιδιά, να είναι εξάαιρετη στη δουλειά της, να αναλαμβάνει την ευθύνη του σπιτιού και παρ' όλα αυτά, την ίδια στιγμή, να είναι και όμορφη. Η κατάσταση των γυναικών είναι ακόμα πιο δύσκολη στην επαρχία. Δουλεύουν τα χωράφια με τα χέρια· τα πάντα είναι στους ώμους τους. Ο μόνος τρόπος για να το χαρακτηρίσουμε όλο αυτό είναι ως χλευασμός των γυναικών» (Mamonova 1994: xx και xxi αντίστοιχα· η μετάφραση δική μας).

ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού ‘κενών θέσεων’. Ο Μαρξ προέβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια, ο Μπρέιβμαν [Braverman] ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι ‘θέσεις’ του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης ‘τάξη’, ‘εφεδρικός στρατός εργασίας’, ‘μισθωτός εργάτης’, δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι γυναίκες είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο. Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να μας πουν ποιος θα καταλάβει τις ‘κενές θέσεις’. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία (Hartmann 1979: 8-9).

Εν ολίγοις, οι μαρξίστριες φεμινίστριες του δεύτερου κύματος δεν θεωρούν ότι υπάρχουν καλοί εμπειρικοί ή θεωρητικοί λόγοι ούτε για την εξηγητική αναγωγή της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση ούτε για την παραπομπή της ολοκλήρωσης της γυναικείας χειραφέτησης στην αταξική κοινωνία.

Από την άλλη μεριά, οι μαρξίστριες φεμινίστριες της περιόδου απορρίπτουν τη σκοπιά του ριζοσπαστικού φεμινισμού ως ιδεαλιστική. Γράφει χαρακτηριστικά η Χάρτμαν:

Το ‘προσωπικό είναι πολιτικό’ σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου.

[...]

Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η ‘διαλεκτική του φύλου’ όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα ‘αρσενικά’ και ‘θηλυκά’ χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία (Hartmann 1979: 11).

Παράλληλα, εγκαλούν τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες επειδή δεν εξηγούν «ποιο είναι αυτό το στοιχείο στην οργάνωση όλων των ανθρώπινων κοινωνιών που οδηγεί αφ’ ενός σε θεσμοθέτηση τέτοιων σχέσεων εξουσίας, αφ’ ετέρου σε διαφορετικές μορφές ανδρικής κυριαρχίας και γυναικείας υποτέλειας μέσα σε διαφορετικές κοινωνίες» (Beechey 1979: 2). Θεωρούν ότι η έμφυλη καταπίεση δεν μπορεί να εξηγηθεί με αποκλειστική αναφορά στη σφαίρα της ιδεολογίας ή στο ψυχολογικό πεδίο, κάτι που αποτελεί ιδίον της οπτικής των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αντίθετα, η καταπίεση αυτή είναι πάντοτε αποτέλεσμα της έμφυλης εκμετάλλευσης, η οποία έχει υλική κοινωνική βάση. Να πώς αντιλαμβάνεται η Χάρτμαν την πατριαρχία:

[Ο]ρίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. (Hartmann 1979: 16)

Είναι ενδιαφέρουσα, και μάλλον διδακτική για τον τρόπο που πρέπει να αντιμετωπίζονται τα κείμενα των κλασικών, η εξής διαπίστωση: οι μαρξίστριες φεμινίστριες, προκειμένου να διαμορφώσουν έναν ενδιαμέσο εννοιολογικό χώρο μεταξύ της αναγωγιστικής παραδοσιακής μαρξιστικής πρόσληψης του φεμινισμού και του ιδεαλισμού, αναζητούν θεωρητικό έρεισμα στο κείμενο εκείνο που αποτελεί, ακριβώς, την πηγή του μαρξιστικού αναγωγισμού, δηλαδή την *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου στις πρώτες σελίδες διαβάζουμε:

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελική ανάλυση: η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως με τη σειρά της έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή των ιδίων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί, όπου ζουν οι άνθρωποι μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας, καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης, από τη μια μεριά, της εργασίας και, από την άλλη, της οικογένειας (Ενγκελς 1997: 7–8).

Σε αυτό το απόσπασμα εντοπίζεται η βάση μιας οπτικής, η οποία βλέπει, από τη μία, τις ταξικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των μέσων διαβίωσης και, από την άλλη, τις έμφυλες πατριαρχικές σχέσεις ως το αποτέλεσμα της παραγωγής των ιδίων των ανθρώπων, της αναπαραγωγής του είδους, ως το αποτέλεσμα της δομής της οικογένειας.

Η εν λόγω οπτική απορρίπτει την εξηγητική αναγωγή των έμφυλων σχέσεων στις ταξικές, αλλά και την απόλυτη, κατά ιδεαλιστικό τρόπο, αποσύνδεσή τους. Σύμφωνα με την Χάρτμαν:

[Ο]λόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει 'αμιγής καπιταλισμός' ούτε 'αμιγής πατριαρχία' γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ανάμεσα στις αλλαγές στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα,

παραμένοντας πατριαρχική. Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον (Hartmann 1979: 15).

Το βασικό ερώτημα, δεδομένων των παραπάνω, είναι κατά ποιο τρόπο συνδέονται τα δύο συστήματα παραγωγής (μέσων διαβίωσης και ανθρώπων), πώς η εξέλιξη του ενός επηρεάζει την εξέλιξη του άλλου και κατ' επέκταση πώς το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το ένα σύστημα (μαρξισμός) τροποποιεί το θεωρητικό πλαίσιο που μελετά το άλλο (φεμινισμός), και αντιστρόφως.

Εξυπακούεται πως υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφωνιών απέναντι στον τρόπο, με τον οποίο οι μαρξίστριες φεμινίστριες αντιλαμβάνονταν τις παραπάνω συνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο υλοποιούσαν το γενικό θεωρητικό πρόταγμα της σύζευξης των δύο παραδόσεων. Για παράδειγμα, μπορεί ο/η αναγνώστης/τρια να αντιπαραβάλει τον υλιστικό φεμινισμό της Κριστίν Ντελφύ (Delphy 2018· βλ. παρόν τεύχος) με το κείμενο της Martha Gimenez (2000) στο παρόν τεύχος. Πέραν των επιμέρους διαφωνιών, ωστόσο, η σημασία του μαρξιστικού φεμινισμού του δεύτερου κύματος έγκειται στο ότι προβληματοποίησε θεωρητικά, δηλαδή κατέστησε θεωρητικό επίδικο τη σύζευξη των δύο θεωρητικών μερών του, αντιμετωπίζοντας «κατά μέτωπο» μια σειρά από ζωτικά ερωτήματα. Η εν λόγω προβληματοποίηση επήλθε ως αποτέλεσμα της διμέτωσης απόρριψης αφενός της αναγωγής της έμφυλης καταπίεσης στην ταξική εκμετάλλευση και αφετέρου στην, ιδεαλιστική τω τρόπω, παντελή αποσύνδεσή τους. Η διπλή αυτή απόρριψη δημιούργησε τον εννοιολογικό χώρο για να αναπτυχθούν τα ιδιαίτερα θεωρητικά προβλήματα που απαρτίζουν το πεδίο του μαρξιστικού φεμινισμού.

Το δεύτερο κύμα άρχισε να «σβήνει» στις λιθορριπές των λεγόμενων sex wars, δηλαδή της διαμάχης, η οποία αναπτύχθηκε στα τέλη του 1970-αρχές 1980, περί του αν η πορνογραφία και η πορνεία αποτελούν έκφραση της γυναικείας καταπίεσης ή αντίθετα της σεξουαλικής χειραφέτησης. Οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος κάνουν τότε την εμφάνισή τους, επιδεικνύοντας μια πολύ διαφορετική στάση, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα (θεωρητικό, πολιτικό, πολιτισμικό) σε σχέση με αυτές του δεύτερου κύματος, με αποτέλεσμα να υπάρχει μια αμοιβαία κριτική μεταξύ των δύο γενεών φεμινισμού. Οι τελευταίες είχαν γαλουχηθεί σε ένα έντονο πολιτικό κλίμα, όπου το αντιπολεμικό κίνημα, το κίνημα για τον τερματισμό των θεσμοθετημένων φυλετικών διακρίσεων και για τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και οι διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς συμπλέκονταν με ποικίλους τρόπους εντός ενός πλαισίου μαχητικού ακτιβισμού. Παράλληλα, στο επίπεδο της θεωρίας κυριαρχούσαν τα μεγάλα θεωρητικά συστήματα, τα οποία προσελάμβαναν το πεδίο του κοινωνικού σαν ένα αρθρωμένο και συνεκτικό όλο, το οποίο μπορεί και πρέπει να εξηγηθεί με πληρότητα. Αντίθετα, η έλευση του τρίτου κύματος συνοδεύτηκε από την αποπολιτικοποίηση που επέφερε το τέλος του ψυχρού πολέμου, καθώς επίσης και από τη στροφή στον μεθοδολογικό ατομισμό και την αναζήτηση της διαφορετικότητας. Παράλληλα, όσο κι αν αυτό μοιάζει ένα θεωρητικό κλισέ, συνέπεσε με την επικράτηση μεταμοντέρνων επεξεργασιών που προτάσσουν το τέλος των «μεγάλων αφηγήσεων» και εκλαμβάνουν το πεδίο του κοινωνικού ως ένα σύνολο κατακερματισμένων φαινομένων δίχως κάποια υποκείμενη συνοχή, για την οποία οφείλεται μια συνολική εξήγηση.

Στο πλαίσιο αυτό, οι φεμινίστριες του τρίτου κύματος θεώρησαν ότι ο δευτεροκυματικός φεμινισμός είναι εν πολλοίς ελιτίστικος και αγνοεί τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο καταπιέζονται διάφορες υποκατηγορίες γυναικών, όπως οι μη-λευκές, οι μετανάστριες ή οι διεμφυλικές γυναίκες.⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι στο πλαίσιο του τρίτου κύματος αναπτύχθηκε ως βασικό αναλυτικό εργαλείο η έννοια της διαθεματικότητας (intersectionality). Όπως επισημαίνει η Κούπερ:

Η διαθεματικότητα εμφανίζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως ένα αναλυτικό πλαίσιο, το οποίο είναι σε θέση να εστιάσει στην ιδιαίτερη θεσιακότητα [positionality] των μαύρων και άλλων μη λευκών [of color] γυναικών τόσο στη νομοθεσία περί ατομικών δικαιωμάτων όσο και εντός του κινήματος για τα ατομικά δικαιώματα. Συνιστά την πλέον ορατή και ανθεκτική συνεισφορά του φεμινισμού, και συγκεκριμένα του μαύρου φεμινισμού, στην κριτική κοινωνική θεωρία κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα (Cooper 2016: 385· μετάφραση δική μας).

Εισηγήτρια του όρου θεωρείται η αφροαμερικανή νομικός και συγγραφέας Kimberlé Crenshaw (1989· 1991· βλ. όμως Vogel στο παρόν τεύχος). Σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο της διαθεματικότητας, ίσως και σε απόκλιση από τις θεωρητικές προθέσεις της Crenshaw (βλ. Cooper 2016), η κατανόηση της καταπίεσης, της κυριαρχίας και της διάκρισης μέσα στην κοινωνία θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τον τρόπο που αλληλεπιδρούν διάφοροι παράγοντες πλεονεκτήματος και μειονεκτήματος (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη, σεξουαλικός προσανατολισμός, αναπηρία κλπ.) σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Εν ολίγοις, η διαθεματικότητα ως αναλυτικό εργαλείο αντιτίθεται σε θεωρητικά πλαίσια που εξετάζουν την καταπίεση υπό το πρίσμα ενός παράγοντα σε απομόνωση.⁵ Παρά τις διαφορετικές προσλήψεις της έννοιας της διαθεματικότητας και τις διαμάχες που συνεπάγονται – η παρουσίαση των οποίων εκφεύγει κατά πολύ της στόχευσης του παρόντος κειμένου –, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι αυτή συνδέθηκε με τις πολιτικές της ταυτότητας. Η Μίνα Καραβαντά, παρά τη δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος, παρέχει μια ευσύνοπτη και πυκνή περιγραφή του όρου:

Ο όρος πολιτικές ταυτότητας [identity politics] σηματοδοτεί μια πολύμορφη και πολυδιάστατη βεντάλια πολιτικών στόχων και σχεδιασμών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν αυτά τα κινήματα και τις κοινωνικές ταυτότητες που συμμετέχουν σε αυτά για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ελευθερία λόγου και στον αυτο-προσδιορισμό. Στενά συνδεδεμένες με την ιδέα ότι κάποιες κοινωνικές ταυτότητες είναι αντικείμενο καταπίεσης και περιθωριοποίησης με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως στερεότυπα ή αρνητικά ορόσημα (π.χ. ο πολιτισμένος λευκός έναντι του βάρβαρου μαύρου ή γηγενή, το κυρίαρχο φύλο—άρρεν—έναντι του αδύναμου φύλου—θήλυ, και άλλα), οι πολιτικές ταυτότητας στοχεύουν: α. στην ανάλυση των ηγεμονικών λόγων [hegemonic discourses]

⁴ Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν δέχονται αυτήν την κατηγορία. Βλ. τα κείμενα της Lise Vogel και Ashley Bohrer στο παρόν τεύχος.

⁵ Εύλογη μπορεί να είναι εδώ η διερώτηση, αν όντως υπάρχουν τέτοια πλαίσια ή αν αποτελούν έναν θεωρητικό αχυράνθρωπο (strawman).

και των ιδεολογικών τους μηχανισμών [ideological apparatuses], οι οποίοι έχουν στιγματίσει, εκμεταλλευτεί και περιθωριοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες σηματοδοτώντας αυτές ως κατώτερες ετερότητες, β. στην ενδελεχή κριτική κάθε μορφής ουσιοκρατίας [essentialism], δηλαδή κάθε είδους αντίληψης η οποία βασίζεται σε μια παράλογη γενίκευση που πηγάζει από διαφορές που είναι βιολογικές, εθνικές ή και θρησκευτικές, και που παρουσιάζονται, χωρίς να αναλύονται ή να αποδομούνται, ως αυτά καθαυτά αρνητικά ή θετικά ορόσημα γ. και τέλος, στη διεκδίκηση αναγνώρισης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τα οποία έχουν στερηθεί αυτές οι περιθωριοποιημένες ή καταπιεσμένες ταυτότητες που τώρα καλούνται να διαμορφώσουν το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με την παρουσία τους και τον (τους) λόγους τους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο όρος χρησιμοποιείται και μειωτικά για να περιγράψει μια στεγνή και συχνά στείρα ομαδική αλληλεγγύη που βασίζεται σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά προκειμένου να αντικρούσει την καταδυνάστευση και καταπίεση από διάφορες ηγεμονίες κινδυνεύοντας έτσι να αποκλείσει τη συνεργασία με άλλες πολιτισμικές και πολιτικές ομάδες με το να καταφεύγει σε πολιτικές απομόνωσης [separatism].⁶

Οι παραπάνω εξελίξεις διάνοιξαν τον θεωρητικό ορίζοντα των φεμινιστικών σπουδών προς την κατεύθυνση της συνδιαλλαγής και της ώσμωσης με τις μεταποικιακές σπουδές ή/και με την queer θεωρία. Όπως ίσως γίνεται εύκολα κατανοητό όμως, τις απομάκρυναν από τη μαρξιστική παράδοση. Δύο είναι τα βασικά χαρακτηριστικά του αναλυτικού εργαλείου της διαθεματικότητας, τα οποία αντιβαίνουν στον σκληρό πυρήνα της μαρξιστικής οπτικής για την κοινωνία και την εξήγηση της καταπίεσης που υφίσταται σε αυτήν: α) η τρόπον τινά συμμετρικοποίηση των διάφορων ταυτοτήτων, δηλαδή η μη απόδοση εξηγητικής προτεραιότητας στις ταξικές σχέσεις καθώς και β) η πρόταξη της υποκειμενικότητας και της ανθρώπινης δραστηριότητας εις βάρος της εξέτασης των αντικειμενικών υλικών συνθηκών. Συναφώς, οι πολιτικές της ταυτότητας, αν δεν απάδουν, τουλάχιστον δεν εναρμονίζονται αυτόματα με τις παραδεδομένες πολιτικές πρακτικές της μαρξιστικής παράδοσης, σε όλο της το φάσμα. Όλα τούτα φαίνεται να οδήγησαν τον μαρξισμό και τον φεμινισμό από έναν «δυστυχή γάμο» (Hartmann 1979) σε ένα «συναινετικό διαζύγιο».

Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, ο φεμινισμός πλέει πάνω στο τέταρτο κύμα του, το οποίο, κατά την αγγλική εκδοχή της wikipedia, ξεκινά το 2012 και σχετίζεται με τη χρήση του διαδικτύου και ιδιαίτερα με τον ακτιβισμό των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το κίνημα του #MeToo. Η προσοχή του εν λόγω ακτιβισμού στράφηκε κυρίως στα ζητήματα της σεξουαλικής παρενόχλησης, στην κουλτούρα του βιασμού και το λεγόμενο body shaming. Ωστόσο, το εν λόγω κύμα είτε δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από το τρίτο είτε τα σημεία διαφοροποίησής του, αν και σημαντικά, δεν έχουν ακόμη θεματοποιηθεί θεωρητικά. Σε κάθε περίπτωση, η εμφάνισή του δεν μπορεί να έχει το ίδιο ειδικό βάρος

⁶ http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/%CE%A6%CF%8D%CE%BB%CE%F_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CF%84%CE%B1%CF%85%CF%84%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1%CF%82#.CE.A3.CF.87.CF.8C.CE.BB.CE.B9.CE.B1_.CE.95.CF.80.CE.B9.CE.BC.CE.B5.CE.BB.CE.AE.CF.84.CF.81.CE.B9.CE.B1.CF.82. Ανακτήθηκε στις 14/3/2022).

για τα θεωρητικά μελήματα του παρόντος τεύχους, όπως έχουν οι υπόλοιπες τρεις «φάσεις», δεδομένου ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, στο κύμα του τέταρτου κύματος σπάνια εντοπίζονται νησίδες πραγματικού διαλόγου της φεμινιστικής με τη μαρξιστική σκέψη.

Η δομή του τεύχους

Η δομή του παρόντος τεύχους, στο πιο γενικό επίπεδο, υπακούει σε μια διαπίστωση και πεποίθηση, η οποία συνόδευσε το εκδοτικό εγχείρημα της *ΚΡΙΣΗΣ* εξαρχής: Το μειωμένο θεωρητικό ενδιαφέρον για τον μαρξισμό, το οποίο παρατηρείται στο ευρύτερο πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών κατά τα τελευταία χρόνια, δεν είναι αποτέλεσμα της κάμψης της ευρετικής γονιμότητας της εν λόγω ερευνητικής παράδοσης. Αντίθετα, οι αιτίες είναι μάλλον εξω-θεωρητικές και εξω-επιστημονικές. Από την άλλη μεριά, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη μαρξιστική παράδοση και η γονιμοποίηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών της εργαλείων στο σήμερα, αλλά και ο επί της ουσίας εμπλουτισμός, η κριτική της θεώρηση και η εκλέπτυνσή της δεν μπορεί παρά να διέρχεται μέσα από την οικειοποίηση – θετική ή κριτική – των θεωρητικών επεξεργασιών που αναπτύχθηκαν στο έδαφος της περιγραφόμενης οπισθοχώρησης της μαρξιστικής παράδοσης.

Το παρόν τεύχος επιδιώκει να εστιάσει σε εκείνες τις κεντρικές στιγμές της φεμινιστικής σκέψης, οι οποίες σφραγίζουν τις δυνατότητες συνομιλίας της με τη μαρξιστική σκέψη, κυρίως από την εποχή του δεύτερου κύματος έως σήμερα – δίχως φυσικά να αξιώνει την κάλυψη όλου του εύρους αυτής της μακράς και πολυδιάστατης θεωρητικής επεξεργασίας και ώσμωσης. Στην κατεύθυνση αυτή, προχωρήσαμε στην επιλογή δεκαπέντε κειμένων, τα οποία εμπίπτουν ευρύτερα στο πεδίο των σπουδών φύλου και μοιράζονται το μέλημα για την ανάπτυξη, την εύρεση ή και την επαναφορά μιας μαρξιστικής οπτικής. Τα κείμενα απευθύνουν διαφορετικής τάξης ερωτήματα και συχνά εκκινούν από αποκλίνουσες θεωρητικές αφετηρίες και ερμηνευτικά σχήματα, δοκιμάζοντας τα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία του μαρξισμού (και των διαφορετικών «σχολών» και ερμηνειών του) στο πεδίο των έμφυλων ζητημάτων. Τα κριτήρια επιλογής των εν λόγω άρθρων δεν ήταν, επομένως, ο βαθμός συμφωνίας σε θεωρητικό/ιδεολογικό επίπεδο ή η πρόκριση κάποιας συγκεκριμένης θεωρητικής σκοπιάς από τη μεριά των επιμελητών και επιμελητριών του τεύχους. Τουναντίον, βασικό κριτήριο ήταν η προσπάθεια να χαρτογραφηθεί ο πολυδιάστατος και πλουραλιστικός χαρακτήρας του θεωρητικού φαινομένου «μαρξισμός και φεμινισμός» και να αναδειχθούν, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων αυτού του τεύχους, τα επίμαχα εκείνα ερωτήματα, τα οποία απασχόλησαν ή και συνεχίζουν να απασχολούν τη φεμινιστική σκέψη κατ' αναφορά στον μαρξισμό.

Το τεύχος χωρίστηκε σε τρεις ενότητες. Η πρώτη ενότητα έλαβε τον τίτλο *Οι Πρώτες περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς αντλεί το περιεχόμενό του από τα πιο μαρξιστικά-φεμινιστικά ερωτήματα που απηύθυναν αρχικά οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος, τοποθετώντας έκτοτε τη μαρξιστική και τη φεμινιστική παράδοση σε μια έντονη και ιδιαίτερα απαιτητική αναμέτρηση και συνομιλία. Απαρτίζεται από επτά άρθρα, τα οποία πραγματεύονται ζητήματα, όπως αυτά αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της προβληματοποίησης της σχέσης μεταξύ του μαρξισμού και του φεμινισμού που περιγράψαμε παραπάνω, και τούτο ανεξάρτητα από το αν οι συγγραφείς τους ανήκουν στενά ή όχι

στη γενιά του δεύτερου κύματος. Η επιλογή των άρθρων προς μετάφραση ήταν ένα δύσκολο καθήκον δεδομένης της ιδιαίτερα πλούσιας βιβλιογραφίας που ακόμα εξακολουθεί να παράγεται πάνω στα ερωτήματα αιχμής του δεύτερου κύματος. Τα άρθρα που τελικά δημοσιεύονται θεωρούμε ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, λειτουργούν ως στοιχειωδώς αντιπροσωπευτικά αυτών των ερωτημάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η **Michèle Barrett**⁷ απευθύνει το καίριο ερώτημα «ποιο θα μπορούσε είναι το αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού», από τη στιγμή που η μαρξιστική και η φεμινιστική ανάλυση θέτουν, αντίστοιχα, στο επίκεντρο της έρευνάς τους δύο διαφορετικά αντικείμενα: η μεν μαρξιστική διερευνά την αντίφαση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου, μετερχόμενη κατηγοριών «μη εχουσών φύλου» και η δε φεμινιστική ακριβώς το αντίθετο: εξετάζει τις έμφυλες σχέσεις και κυρίως τη γυναικεία καταπίεση. Η απάντηση της Barrett σε αυτό το ερώτημα είναι ότι αντικείμενο του μαρξιστικού φεμινισμού είναι η σχέση ανάμεσα στη γυναικεία καταπίεση και στους τρόπους παραγωγής, ιδωμένους στο ιστορικό τους πλαίσιο, και πιο συγκεκριμένα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Προκειμένου να πλαισιώσει θεωρητικά τούτη την απάντηση, εξετάζει τις χρήσεις τριών επίμαχων εννοιών: την πατριαρχία, την αναπαραγωγή και την ιδεολογία. Και αυτό, με σκοπό να αναμετρηθεί με δύο κομβικά, για μια μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση, ζητήματα: το επιχείρημα περί αυτονομίας της γυναικείας καταπίεσης από τη λειτουργία του καπιταλισμού και εκείνο περί τοποθέτησής της στο πεδίο της ιδεολογίας.

Η **Christine Delphy**, με τη σειρά της, σκιαγραφεί το θεωρητικό περίγραμμα ενός υλιστικού φεμινισμού, θέτοντας στο επίκεντρο της πραγμάτευσής της τον όρο «γυναικεία καταπίεση». Στο άρθρο της, διερευνά πρωτίστως τις επιστημολογικές συνεπαγωγές της «εισβολής» αυτού του όρου στο πεδίο των ανθρωπιστικών επιστημών. Υποστηρίζει πως μια υλιστική φεμινιστική προσέγγιση οφείλει να έχει ως βασική της επιστημολογική προκειμένη τη θέση ότι η γυναικεία καταπίεση είναι κοινωνική καταπίεση και πεδίο πάλης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (των ανδρών και των γυναικών). Για τη Delphy, μια τέτοια προσέγγιση είναι, ωστόσο, ασύμβατη με τις προκείμενες των ανθρωπιστικών επιστημών (όπως της κοινωνιολογίας ή της ψυχανάλυσης), οι οποίες, εξακολουθώντας να διατηρούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί κατάτμησης της εμπειρίας και μερισμού της γνώσης σε στεγανούς επιστημονικούς κλάδους, αρνούνται την κοινωνική προέλευση της γυναικείας καταπίεσης και υπονομεύουν την βαθιά ενότητα των διαφορετικών επιπέδων της εμπειρίας ως τόπων καταπίεσης. Υποστηρίζει ότι ο υλιστικός φεμινισμός δεν αποτελεί έναν νέο επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο τις γυναίκες, αλλά, αντίθετα, συνιστά μια επιστημολογική επανάσταση, η οποία θα επαναστατικοποιήσει τη γνώση, υπαγορεύοντας μια νέα οπτική, εκείνη της γυναικείας καταπίεσης, η οποία και θα αλλάξει την κατανόηση του συνόλου της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στο άρθρο της **Martha Gimenez**, ο μαρξιστικός και ο υλιστικός φεμινισμός αναμετريούνται στο πεδίο της φεμινιστικής θεωρίας, ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές

⁷ Για λόγους σεβασμού των συγγραφέων και των οπτικών τους και για λόγους αποφυγής υποκειμενικών ερμηνειών, οι συνόψεις των άρθρων που ακολουθούν προσπαθούν να τηρούν, στο μέτρο του δυνατού, το ύφος και τον λόγο των περιλήψεων ή εισαγωγικών σημειωμάτων των συγγραφέων, όπου αυτά ήταν διαθέσιμα. Όπου τούτα απουσίαζαν, οι συνόψεις βασίστηκαν στην κατανόηση του κειμένου από τους επιμελητές και τις επιμελήτριες του τεύχους που φέρουμε και την αποκλειστική ευθύνη για κάθε πιθανή μεθερμηνεία.

τους. Όπως σημειώνει η ίδια, σε μια εποχή που η θεωρητική στροφή προς τον ιδεαλισμό και την ενδεχομενικότητα εμφανίζεται ως ηγεμονική στον ακαδημαϊκό χώρο, είναι αναγκαίο να εξηγηθούν οι λόγοι για τους οποίους τα φεμινιστικά αιτήματα επιστρέφουν στον επιστροφής στον υλισμό. Συγκρίνοντας τα δύο ρεύματα και καταδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ασυμβατότητες των θεωρήσεων που συγκαλύπτονται υπό την «υλιστική» ομπρέλα, η Gimenez τάσσεται εν τέλει υπέρ της επιστροφής στον μαρξιστικό φεμινισμό, η οποία και επιβάλλεται από τις καταστροφικές συνέπειες του καπιταλισμού στις γυναίκες και από την πολιτική σημασία μιας θεωρητικά επαρκούς ανάλυσης των αιτίων της δεινής κατάστασής τους.

Η **Friga Haug** θέτει το ερώτημα αν και με ποια έννοια οι έμφυλες σχέσεις οφείλουν να κατανοηθούν ως σχέσεις παραγωγής και όχι απλώς ως επικαθορισμένες από τις σχέσεις παραγωγής. Μέσα από μια κριτική ανασκόπηση των κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς, αλλά και με αναφορά σε μεταγενέστερους μαρξιστές θεωρητικούς και σε θεωρίες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, θέτει στο θεωρητικό επίκεντρο τη διπλή φύση της έννοιας της κοινωνικής παραγωγής, δηλαδή αφενός ως παραγωγής της ζωής (αναπαραγωγής) και αφετέρου ως παραγωγής αγαθών. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζει το ερώτημα σχετικά με το πώς σχετίζονται οι τομείς της ζωής και των βιοποριστικών αγαθών μεταξύ τους, πώς κινούνται τα φύλα μέσα σε αυτούς τους τομείς και από πού πηγάζει η κυριαρχία. Στην προοπτική απάντησης αυτού του ερωτήματος θα επισημάνει πως θα πρέπει να γίνει κανόνας ότι οι διαφορετικές σχέσεις παραγωγής στην ιστορία οφείλουν να εξετάζονται και ως έμφυλες σχέσεις, καθώς τίποτα δεν μπορεί να κατανοηθεί εάν δεν δοθεί απάντηση στο ερώτημα πώς η παραγωγή της ζωής είναι ρυθμισμένη πάνω στο σύνολο της παραγωγής των βιοποριστικών αγαθών, με άλλα λόγια, πώς η ίδια καθορίζει την αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνίας. Στην ανάπτυξη της προβληματικής της δεν θα παραλείψει να υπογραμμίσει την ανάγκη κατανόησης των μετασχηματισμών που επιφέρει ο σύγχρονος καπιταλισμός και η ανάπτυξη της τεχνολογίας εστιάζοντας στο πώς η καπιταλιστική χρήση της γενετικής τεχνολογίας μετατοπίζει πλέον καθοριστικά το όριο ανάμεσα στην παραγωγή της ζωής και στην παραγωγή αγαθών, επισημαίνοντας την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η συνάρτηση των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων παραγωγής.

Εν συνεχεία, οι **Ferguson Susan & David McNally**, στην εισαγωγή τους στην επανέκδοση του βιβλίου της Vogel *Μαρξισμός και η καταπίεση των γυναικών: προς μια ενοποιητική* θεωρία, αποτιμούν τη σημασία του εν λόγω βιβλίου, το οποίο δημοσιεύεται εν έτει 1983, προτείνοντας μια μαρξιστική ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης με βάση τις κεντρικές θεωρητικές κατηγορίες του Τόμου Ι του Κεφαλαίου του Μαρξ. Οι συγγραφείς ανατρέχουν στις συζητήσεις που προηγήθηκαν της έκδοσης του βιβλίου εντός του πεδίου της σοσιαλιστικής-φεμινιστικής θεωρίας, προκειμένου να αναδείξουν τις αντιφάσεις που οδήγησαν στην αναμόρφωση της σχέσης μαρξισμού-φεμινισμού μέσα από το μαρξικό εννοιολογικό οπλοστάσιο του Κεφαλαίου. Υποστηρίζουν ότι η συμβολή της Vogel συνίσταται στη σημασία που αποδίδει στην οικογένεια ως πεδίο αναπαραγωγής του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη», συνδέοντας έτσι τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Μέσα από κριτικές αναφορές στην εργασία της Vogel αλλά και εντάσσοντάς την «ενοποιητική θεωρία» της περί κοινωνικής αναπαραγωγής στο σημερινό θεωρητικό τοπίο, τονίζουν τη δυναμική της μαρξιστικής της ανάλυσης, σε

σχέση με την κατανόηση των έμφυλων μορφών της καπιταλιστικής κοινωνικής αναπαραγωγής και επισημαίνουν τη σημασία της για τον ιστορικό υλισμό σήμερα.

Η **Silvia Federici**, επιστρέφοντας και εκείνη στο έργο του Μαρξ, θέτει στο επίκεντρο της εργασίας της τη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τον φεμινισμό, επιχειρώντας να κατανοήσει αλλά και να εδραιώσει τη σχέση τους. Όπως σημειώνει στην περίληψη του άρθρου της, η σύνδεση μαρξισμού και φεμινισμού, ως δύο εκ των πλέον ριζοσπαστικών ρευμάτων της εποχής μας, είναι κομβική προκειμένου «να υπερβούμε τη διάσπαση του παγκόσμιου προλεταριάτου και να αναπτύξουμε στρατηγικές για μια δικαιότερη κοινωνία». Στρεφόμενη στο έργο του Μαρξ, αναγνωρίζει την κεντρική συνεισφορά του στη φεμινιστική θεωρία και το φεμινιστικό κίνημα, επισημαίνοντας όμως και τους περιορισμούς του. Συντάσσεται με τη φεμινιστική κριτική, σύμφωνα με την οποία η μαρξική ανάλυση επικεντρώνεται πρωτίστως σε ένα τμήμα της εργατικής τάξης, δηλαδή τους άνδρες, βιομηχανικούς, μισθωτούς εργάτες, και υποστηρίζει ότι μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά να είναι ελλιπής ως προς την κατανόηση των καπιταλιστικών σχέσεων καθώς αφήνει στο περιθώριο «την εργασία όλων εκείνων, των οποίων η εργασία τροφοδοτεί παγκοσμίως, δίχως αμοιβή, την καπιταλιστική συσσώρευση».

Στο άρθρο της, η **Heather A. Brown** εξετάζει το έργο του Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*. Κατά τη συγγραφέα, πρόκειται για ένα έργο κομβικής σημασίας για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ φύλου και τάξης, το οποίο έχει όμως παρερμηνευθεί λόγω της ισχυρής πρόσδεσής του στον οικονομικό ντετερμινισμό. Μέσα από μια θετική αλλά και κριτική αποτίμηση του «ενγκελσιανού φεμινισμού», ανατρέπει στα «Εθνολογικά σημειωματάρια» του Μαρξ – στα οποία βασίστηκε ο Ένγκελς για να γράψει την *Καταγωγή* – προκειμένου να συγκρίνει τη μαρξική και ενγκελσιανή θεώρηση περί γυναικείας καταπίεσης. Η ίδια αναγνωρίζει στον Μαρξ μια περισσότερο επεξεργασμένη και διαλεκτική προσέγγιση, η οποία επιτρέπει ένα δυναμικότερο πολυγραμμικό πλαίσιο κατανόησης των καταπιεστικών σχέσεων. Εισηγείται ότι οι θέσεις του Μαρξ είναι πολύ πιο χρήσιμες για την κατανόηση των διατομών μεταξύ φύλου και τάξης σήμερα, και άρα συνολικά για το πεδίο της διαθεματικότητας.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Οι 'νέες' περιπέτειες του μαρξισμού-φεμινισμού* καθώς φιλοξενεί έξι άρθρα τα οποία πραγματεύονται ερωτήματα που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο της σχετικής αποστασιοποίησης του φεμινισμού από τον μαρξισμό. Από το τρίτο έως και το τέταρτο κύμα, επιχειρείται – αν και σποραδικότερα – η γεφύρωση του μαρξισμού με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών ρευμάτων και επεξεργασιών, οι οποίες περιλαμβάνουν τη διαθεματικότητα, τις μεταποικιακές προσεγγίσεις καθώς και την queer θεωρία, αλλά και τις θεωρίες της αποδόμησης. Στην κατεύθυνση αυτή, επιλέξαμε έξι άρθρα που εμπίπτουν σε αυτές τις απόπειρες των σπουδών φύλου, γνωρίζοντας φυσικά ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερη επιλεκτική και μικρή ανθολογία άρθρων που, σε καμία περίπτωση, δεν εξαντλούν ή αντιπροσωπεύουν τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή. Πρόκειται κυρίως για μια πρώτη υπόμνηση ότι ο εμπλουτισμός και η εκλέπτυνση των μαρξιστικών προσεγγίσεων οφείλει να οικειοποιηθεί – θετικά ή κριτικά – τις προβληματικές που αναπτύσσονται ακόμη και εν τη θεωρητική απουσία του ίδιου του μαρξισμού.

Η *διαθεματικότητα* βρίσκεται στο επίκεντρο του άρθρου της **Ashley Bohrer**, η οποία εστιάζει στη σχέση ανάμεσα στον μαρξισμό και τις διατομές μεταξύ φύλης, κοινωνικού

φύλου, σεξουαλικότητας και τάξης. Για τη Bohrer, η σύνδεση του μαρξισμού με τη διατομεακότητα είναι απολύτως κρίσιμη προκειμένου να κατανοηθεί αλλά και ληφθεί υπόψη ο ιστορικός υλισμός. Στην κατεύθυνση αυτή, εξετάζεται η ιστορία της κριτικής που ασκήθηκε από τη σκοπιά της διαθεματικότητας στον μαρξισμό και αντιστρόφως, προκειμένου να θεμελιωθεί μια ενοποίηση των δύο αυτών πλαισίων. Τέλος, υποστηρίζεται ότι στον εικοστό πρώτο αιώνα είναι απαραίτητη μια μαρξιστική ανάλυση του καπιταλισμού, με την πλέον ανθεκτική θεώρηση να είναι εκείνη η οποία επιχειρεί να αρθρωθεί με βάση τη διαθεματικότητα, εκείνη που αντιμετωπίζει την τάξη, τη φυλή, το κοινωνικό φύλο και τη σεξουαλικότητα ως πρωταρχικά στοιχεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Η **Lise Vogel**, με τη σειρά της, καταπιάνεται και εκείνη με τη διαθεματικότητα, αλλά από μια διαφορετική σκοπιά. Εξετάζει τη γενεαλογία της συγκεκριμένης έννοιας, προσεγγίζοντας την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών κατηγοριών «κοινωνικής διαφοράς». Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην ιστορία της τριλογίας φυλή-τάξη-φύλο, υποστηρίζει ότι η διαθεματικότητα αποτελεί μια από τις πλέον ελκυστικές και παράλληλα προβληματικές έννοιες που αναπτύχθηκαν μέσα στον 20ό αιώνα για να περιγράψει την κοινωνική ετερογένεια. Στο πλαίσιο μιας κριτικής προσέγγισης της διαθεματικότητας από τη σκοπιά μιας μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης, αναγνωρίζει την ανάγκη για μια πληρέστερη εννοιολόγησή της και εισηγείται την επαναφορά στη θεμελιώδη διάσταση της τάξης, όμως στη διατομή της με το φύλο, προτείνοντας ξανά μια ενοποιητική θεωρία κοινωνικής αναπαραγωγής.

Η *queer* θεωρία και ο μαρξισμός συναντώνται στο άρθρο του **Kevin Floyd**, ο οποίος επιχειρεί, με όχημα ακριβώς τον μαρξισμό και τη *queer* θεωρία, να διατυπώσει ένα διαλεκτικό αφήγημα που να συνδέει τις ιστορίες του καπιταλισμού, την ταξική και την αντιετερσεξιστική πολιτική στις σύγχρονες ΗΠΑ. Κινούμενος σε ένα θεωρητικό αφηρημένο επίπεδο, ο Floyd προχωράει σε μια κριτική οικειοποίηση της έννοιας της «πραγματοποίησης» του Lukács, προκειμένου να θεμελιώσει την υπόθεση ότι «η πραγματοποίηση του ερωτικού με όρους κεφαλαίου, η οποία είναι ιδιαίτερο γνώρισμα του αιώνα αυτού, αποτελεί θεμελιώδη ιστορική συνθήκη δυνατότητας μιας σύγχρονης αντιετερσεξιστικής πολιτικής». Υποστηρίζει ότι είναι απαραίτητο να εστιάσουμε θεωρητικά στην προοδευτική και απελευθερωτική ικανότητα της αντίφασης, όχι στην «αλληλεξάρτηση» των καταπίεσεων, καθώς, για εκείνον, οι αντιφάσεις του καπιταλισμού μπορεί να γίνουν τόποι αξιοποιήσιμοι για την εκκίνηση μιας αναδιάρθρωσης.

Επιδιώκοντας έναν διάλογο ανάμεσα στην αντι-αιτιοκρατική μαρξιστική θεωρία και τη *queer* θεωρία, οι **Suzanne Bergeron & Jyoti Puri** επιμελούνται την έκδοση των πρακτικών ενός συμποσίου με τίτλο *Σεξουαλικότητα μεταξύ κράτους και τάξης*. Μέσα από την παρουσίαση των άρθρων του συμποσίου, τα οποία εστιάζουν στις συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ καπιταλισμού και σεξουαλικότητας, οι συγγραφείς ανιχνεύουν τις «αμοιβαίως συγκροτούμενες και απροσδιόριστες σχέσεις μεταξύ τάξης, σεξουαλικότητας και διακυβέρνησης» και συζητούν επίμαχα ερωτήματα που αφορούν στη σεξουαλικότητα – ερωτήματα που αποτελούν και αντικείμενα πραγμάτευσης των άρθρων τους συμποσίου: μια *queer* ανάγνωση του πώς η οικονομία λειτουργεί ως ο άλλος της ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο των εθνικών λογαριασμών εισοδήματος· την προβληματοποίηση της εξιδανικευμένης ετεροκανονικής οικογένειας στο πλαίσιο του σχηματισμού του ινδικού

μεταποικιακού κράτους· τη θεμελιωμένη στην ετεροκανονιστικότητα ιδεολογία ανάπτυξης στο σύγχρονο Εκουαδόρ· τον αναδυόμενο νεοφιλευθερισμό θεραπείας ζευγαριών στις Η.Π.Α· και τη διάρθρωση της τάξης, της φυλής, του φύλου και της σεξουαλικότητας που χαρακτηρίζει την ένταξη των μεταναστών/τριών εργαζομένων φροντίδας στην παγκόσμια σκηνή.

Η **Prajna Seneviratne** εξετάζει τη σχέση μαρξισμού, φεμινισμού και *μεταποικιακών προσεγγίσεων*. Στο άρθρο της, επιχειρεί να γεφυρώσει τις μαρξιστικές και μεταποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις μέσω της θεωρίας της οργάνωσης, διερευνώντας παράλληλα τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ρόλων της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών εργατριών στις φυτείες και τη βιομηχανία ένδυσης της Σρι Λάνκα. Όπως δηλώνει η ίδια στην περίληψή της, στόχος της είναι να σκιαγραφήσει τις διαφορετικές φεμινιστικές προσεγγίσεις της θεωρίας της οργάνωσης, και αφετέρου να τις συγκρίνει με τις θεωρητικές φεμινιστικές μαρξιστικές και μεταποικιακές προσεγγίσεις, προκειμένου να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητές τους. Υποστηρίζει ότι ένας κοινός τόπος, όπου ο μαρξιστικός φεμινισμός και ο μεταποικιακός φεμινισμός θα συμπλέκονται και θα συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο, δεν είναι μονάχα εφικτός αλλά, αντιθέτως, είναι και ο πλέον κατάλληλος για να διερευνηθούν οι απαιτήσεις που επιβάλλονται στα γυναικεία σώματα και στην εργασία τους.

Το δεύτερο μέρος κλείνει με το άρθρο της **Chakravorty Gayatri Spivak** και έναν διάλογο μεταξύ μαρξισμού και θεωριών της αποδόμησης. Η Spivak δεν απευθύνεται άμεσα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού, αλλά προβαίνει σε ένα σύνθετο και γενικευμένο θεωρητικό εγχείρημα: να προσεγγίσει την κατηγορία του υποκειμένου – των γυναικών συμπεριλαμβανομένων – μέσα από τη μαρξική έννοια της υπεραξίας και τις διάφορες αναγνώσεις της. Όπως δηλώνει η ίδια εξ αρχής, το ερώτημα της αξίας προσδιορίζεται αυτομάτως από δύο «τύπους» κατηγορήσεως του υποκειμένου: τον «ιδεαλιστικό» που αναφέρεται στη συνείδηση και τον «υλιστικό» που αναφέρεται στην εργασιακή δύναμη. Πρόκειται για δύο κατηγορήσεις, οι οποίες εμφανίζονται ως αμοιβαίως αποκλειόμενες, παρά τις θεωρητικές προσπάθειες συμφιλίωσής τους. Κινούμενη μεταξύ αποδόμησης και μαρξισμού και διερευνώντας την έννοια της κειμενικότητας, η Spivak επεξεργάζεται το εξής ερώτημα: τί γίνεται το ερώτημα της αξίας όταν προσδιορίζεται από την «υλιστική» κατηγορία του υποκειμένου, όπως αυτή η τελευταία διατυπώνεται από τον Μαρξ;

Τέλος, επιλέξαμε να αφιερώσουμε μια τρίτη ενότητα στη σχέση μαρξισμού-φεμινισμού στην Ανατολική Ευρώπη, σε μια μικρή αλλά ουσιώδη προσπάθεια να εξισορροπηθεί, έστω και μερικώς, η δυτικό-κεντρικότητα των περισσότερων άρθρων του τεύχους. Χωρίς φυσικά να λειτουργεί αντιπροσωπευτικά της μη-δυτικής θεωρητικής παραγωγής και αφήνοντας απ' έξω τη μαρξιστική-φεμινιστική σκέψη πολλών περιοχών του μη-δυτικού κόσμου, τα άρθρα που δημοσιεύονται σε αυτή την ενότητα με τίτλος *Μαρξισμός και Φεμινισμός εκτός Δύσης* μάς δίνουν μια εικόνα της ώσμωσης μαρξισμού και φεμινισμού στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες. Η **Elena Gapova** παρουσιάζει με ευσύνοπτο τρόπο τις στοχεύσεις, τα διακυβεύματα και τα επιτεύγματα του σοσιαλιστικού φεμινιστικού χειραφετητικού προγράμματος σε διάφορες περιόδους μετά τη Ρωσική Επανάσταση, αναφερόμενη και στις κριτικές που δέχτηκε ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξετάζει, επίσης, τις προκλήσεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος σοσιαλιστικός φεμινισμός, υπό το βάρος της επέλασης του νεοφιλευθερισμού και της διάλυσης των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων.

Η Jiřina Šmejkalová, με τη σειρά της, μας μεταφέρει στη Τσεχοσλοβακία για να περιγράψει τα εμπόδια που καθιστούν δύσκολη την επικοινωνία των γυναικών αλλά και των ανδρών της χώρας με τις πρόσφατες δυτικές φεμινιστικές θεωρίες. Υποστηρίζει ότι αυτές οι τελευταίες δεν μπορούν να διαχωριστούν από την ανάπτυξη της δυτικής μεταπολεμικής σκέψης και γραμματείας περί κοινωνίας και πολιτισμού. Εισηγείται δε την εξέταση των ριζών αυτών στην κατακερματισμένη ψυχαναλυτική παράδοση, στην παραμορφωμένη μαρξιστική παράδοση αλλά και στην πραγματική έλλειψη αποδομιστικών προσεγγίσεων στο ίδιο το πνευματικό περιβάλλον της.

Ευχαριστίες

Είμαστε στην ευτυχή θέση να ευχαριστήσουμε μια σειρά από ανθρώπους, δίχως τη συμβολή των οποίων η έκδοση του παρόντος τεύχους θα ήταν πραγματικά αδύνατη. Το ευτυχές της θέσης προκύπτει από το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι επέδειξαν έμπρακτα τη διάθεση να καταβάλουν, ανυστερόβουλα, χρόνο και κόπο προκειμένου να καταστεί εφικτή η υλοποίηση του αφιερώματος και του μεταφραστικού εγχειρήματος. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή.

Ο σχεδιασμός του τεύχους θα ήταν απλά κυριολεκτικά αδύνατος, δίχως τις πρόθυμες και εμπεριστατωμένες συμβουλές δύο ερευνητριών των σπουδών φύλου: της Άντζελας Δημητρακάκη και της Ειρήνης Αβραμοπούλου. Τις ευχαριστούμε ιδιαιτέρως για αυτό. Όπως ομολογήσαμε ήδη, καμία και κανείς εκ των μελών της Συντακτικής Επιτροπής δεν έχει παρόμοια ειδίκευση. Επομένως, η ειδημοσύνη της Άντζελας και της Ειρήνης ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για την κατάρτιση της τελικής λίστας των άρθρων που φιλοξενούνται στο ανά χείρας τεύχος. Η συμβολή τους αλλά και η άμεση ανταπόκρισή τους σε κάθε μας ερώτημα, ήταν παραπάνω από πολύτιμη για την ολοκλήρωση του μεταφραστικού εγχειρήματος. Η όποια επίτευξη πληρότητας οφείλεται αποκλειστικά σε εκείνες, ενώ οι αδυναμίες και οι παραλείψεις βαραίνουν αποκλειστικά εμάς.

Προϋπόθεση για τη μετάφραση και δημοσίευση των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν η εξασφάλιση πνευματικών δικαιωμάτων – η δωρεάν παραχώρηση των οποίων δεν ήταν, σε καμία περίπτωση, αυτονόητη, δεδομένου του ολοένα και μεγαλύτερου ελέγχου (αλλά και της αυξανόμενης εμπορευματοποίησης) των δημοσιευμένων ερευνητικών εργασιών από τους εκδοτικούς φορείς. Στην κατεύθυνση αυτή, εξαιρετικά σημαντική ήταν η προθυμία και η συνδρομή των συγγραφέων των άρθρων, μελών των συντακτικών επιτροπών περιοδικών, εκδοτικών σειρών και οίκων που είτε μας έδωσαν ελεύθερη πρόσβαση στη μετάφραση και δημοσίευση των κειμένων τους είτε συνέδραμαν ώστε τα μεταφραστικά δικαιώματα να μας παραχωρηθούν δωρεάν. Θερμές ευχαριστίες χρωστάμε, λοιπόν, στους/στις: Michelle Barrett, Suzanne Bergeron, Ashley Bohrer, Silvia Federici, Susan Ferguson, Elena Gapova, Martha Gimenez, Peter Hallward, Frigga Haug, Puri Jyoti, David McNally, Peter Osborne, Jiřina Šmejkalová και Παναγιώτη Σωτήρη. Ευχαριστούμε, επίσης, τις εξής εκδόσεις, περιοδικά και φορείς: Éditions Syllepse, Guilford Publications Inc., *Historical Materialism*, *Historical Materialism* Book Series at Brill, *Journal of International Women's Studies*, *Radical Philosophy*, *Rethinking Marxism*, Rosa-Luxemburg-Stiftung, University of Minnesota Press, Verso Books, Women's Studies International Forum-Elsevier.

Η υλοποίηση του ανά χείρας τεύχους θα ήταν απολύτως ανέφικτη δίχως όλες εκείνες και όλους εκείνους που μοιράστηκαν μαζί μας τούτο το μεταφραστικό εγχείρημα και δεσμευτήκαν σε αυτό με ανιδιοτέλεια, προθυμία και έντονο αίσθημα συναδελφικής αλληλεγγύης. Είναι εκείνοι και εκείνες που ανέλαβαν να μεταφράσουν τα δεκαπέντε κείμενα με συνέπεια, κόπο και υπευθυνότητα. Μόνο ευγνώμονες μπορεί να είμαστε, επομένως, στην Ηρώ Ακριβού, τη Ζωή Αμοιρίδου, την Αγγελική Κήτα, τη Μαρινίκη Κολιαράκη, την Ειρήνη Κοτσώνα, την Ιωάννα Κουρού, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Γιόρια Παναγοπούλου, τη Στέλλα Συνεγιάννη, τον Σωτήρη Σκανδάλη, τη Χαρά Τσαντίλη, τον Μάνο Τσιχλή, τη Φλουρή Φαραντάκη και τον Θάνο Χρυσανθόπουλο. Όλα τα κείμενα υποβλήθηκαν σε εκτενείς μεταφραστικές και γλωσσικές επιμέλειες, τις οποίες ανέλαβαν τα μέλη της συντακτικής επιτροπής με την πολύτιμη συμβολή της Δάφνης Ανδρουλάκη, του Αθανάσιου Μαρβάκη, της Χριστίνας Νομικού, της Γιόριας Παναγοπούλου, του Κώστα Στεργιόπουλου και του Αργύρη Φασούλα, τις οποίες και τους οποίους θα πρέπει να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερος. Θερμές ευχαριστίες, επίσης, χρωστάμε στον Αριστείδη Μπαλτά για τις ιδιαίτερα χρήσιμες μεταφραστικές του παρατηρήσεις στο απαιτητικό κείμενο της Spínak. Τα μέλη της συντακτικής επιτροπής, ως επιμελητές και επιμελήτριες αυτού του τεύχους, φέρουμε την κύρια και αποκλειστική ευθύνη για κάθε λάθος ή μεταφραστική αστοχία που ο αναγνώστης και η αναγνώστρια μπορεί να συναντήσει στα κείμενα.

Τέλος, οφείλουμε να προχωρήσουμε σε δύο διευκρινίσεις, οι οποίες θα βοηθήσουν την ανάγνωση του τεύχους και την κατανόηση ορισμένων επιλογών. Πρώτον, τα δεκαπέντε κείμενα που επιλέχθηκαν προς μετάφραση δημοσιεύθηκαν πρωτογενώς σε περιοδικά και τόμους, καθένα εκ των οποίων τηρεί το δικό του σύστημα βιβλιογραφικών αναφορών και υποσημειώσεων. Αυτό σημαίνει ότι οι συγγραφείς των άρθρων συνέθεσαν το κείμενό τους, υιοθετώντας το οικείο σύστημα φορμαλισμών. Για λόγους αποφυγής αλλοίωσης και παρέμβασης στον τρόπο παράθεσης των υποσημειώσεων και των βιβλιογραφικών αναφορών σε σχέση με το κύριο κείμενο, και άρα τις ίδιες τις επιλογές των συγγραφέων, αποφασίσαμε να διατηρήσουμε σε κάθε άρθρο το σύστημα παραπομπών ως είχε στο πρωτότυπο κείμενο, αντί να ακολουθήσουμε εκείνο που τηρεί η ΚΡΙΣΗ. Δεύτερον, η μετάφραση δεκαπέντε κειμένων από διαφορετικούς μεταφραστές και διαφορετικές μεταφράστριες οδήγησε μοιραία σε έναν «πλουραλισμό» διαφορετικών γραφών αλλά και στη συνύπαρξη υποκειμενικών ερμηνευτικών αποδόσεων εννοιών και όρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, εργαστήκαμε προς την κατεύθυνση επίτευξης μιας ομοιομορφίας και συνέπειας μεταξύ των κειμένων, ιδιαίτερα όσον αφορά σε καθιερωμένους όρους. Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, σεβαστήκαμε τις αποδόσεις που επέλεξε η κάθε μεταφράστρια και ο κάθε μεταφραστής με βάση την έρευνά τους: διατηρήσαμε, δηλαδή, τις δικές τους ερμηνευτικές σκοπιές στη μετάφραση.

Η Συντακτική Επιτροπή της Κρίσης

Βιβλιογραφία

- Atkinson T. G. 2014. «The Descent from Radical Feminism to Postmodernism», <https://www.bu.edu/wgs/files/2013/10/Atkinson-The-Descent-from-Radical-Feminism-to-Postmodernism.pdf> (ανακτήθηκε 2/4/2022).
- Beechey V. 1979. «Για την Πατριαρχία», http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Beechey_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Beauvoir de S. 1949. *Le deuxième sexe, t. 1: Les faits et les mythes*, Paris: Gallimard.
- Cooper B. 2016. «Intersectionality», στο Lisa Disch & Mary Hawkesworth (επιμ.), *The Oxford Handbook of Feminist Theory*, Oxford University Press: 385–406.
- Crenshaw K. 1989. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *The University of Chicago Legal Forum* 140: 139–167.
- Crenshaw K. 1991. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color, *Stanford Law Review* 43 (6): 1241–99.
- Delphy C. 1970. Ο Κύριος Εχθρός, μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Delphy C. 2018. Ένας Υλιστικός Φεμινισμός είναι Εφικτός, μτφρ. Μ. Κυπαρίση & Γ. Καψόπουλος, Αθήνα: Τοποβόρος.
- Ένγκελς Φ. 1997. *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Gimenez M. E. 2000. What's material about materialist feminist? A Marxist Feminist critique, *Radical Philosophy* 101 (Μάιος/Ιούνιος): 18–28.
- Harris C. 1995. Socialist societies and the emancipation of women: The case of cuba, *Socialism and Democracy* 9 (1): 91–113.
- Hartmann H. I. 1979. «Ο άτυχος γάμος του φεμινισμού με τον μαρξισμό. Προς μια πιο προοδευτική ένωση», μτφρ/επιμ. Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, http://www.gender.panteion.gr/gr/didaktiko_pdf/Hartmann_Feminism_Marxism.pdf (ανακτήθηκε 2/2/2022).
- Λένιν Β.Ι. 2008. *Τι να Κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Mamonova T. 1994. «Introduction: The Feminist Movement in the Soviet Union», στο T. Mamonova (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Oxford: Basil Blackwell: xiii–xxiii.
- Σκαλούμπακα Χ. 2010. Μαρξιστικό μέτωπο στις φεμινιστικές και νεοφεμινιστικές αντιλήψεις, *ΚΟΜΕΠ* 5: 179–204.

LISE VOGEL

Πέρα από τη διαθεματικότητα*

Μετάφραση: Γιόρια Παναγοπούλου

Στο παρόν άρθρο εξετάζω τη γενεαλογία της «διαθεματικότητας». Πιο συγκεκριμένα, προσεγγίζω την ιστορία της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» ως μια ιστορία αποτελούμενη από την αλληλεπίδραση πολλαπλών «κατηγοριών κοινωνικής διαφοράς», όπως είναι για παράδειγμα η φυλή, η τάξη, το φύλο κ.λπ.¹ Η «διαθεματικότητα» αποδεικνύεται μία από τις πολλές ελκυστικές αλλά προβληματικές έννοιες, οι οποίες αναπτύχθηκαν τα τελευταία ογδόντα και πλέον χρόνια για να περιγράψουν τούτη την κοινωνική ετερογένεια. Ολοκληρώνω το άρθρο με ορισμένες προτάσεις για την ανάπτυξη μιας πληρέστερης προσέγγισης της εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας».

Η καθιερωμένη θεώρηση

Η «διαθεματικότητα» επινοήθηκε ως έννοια από τις μαύρες φεμινίστριες ερευνήτριες στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Από εκεί και πέρα έγινε ο κυρίαρχος τρόπος εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας», τόσο μέσα όσο και πέρα από τα όρια του ακαδημαϊκού χώρου. Ακολουθεί μια τυπική εισαγωγική συζήτηση, αντλημένη από το Wikipedia:

Η διαθεματικότητα (ή διαθεματική θεωρία) είναι ένας όρος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1989 από την Αμερικανίδα υπέρμαχο πολιτικών δικαιωμάτων και κορυφαία ερευνήτρια της κριτικής θεωρίας της φυλής, Kimberlé Williams Crenshaw. Πρόκειται για τη μελέτη των αλληλεπικαλυπτόμενων ή διασταυρούμενων κοινωνικών ταυτοτήτων και των σχετιζόμενων με αυτές συστημάτων καταπίεσης, κυριαρχίας ή διακρίσεων. Η

* Lise Vogel, «Beyond intersectionality» [Intersectionality: a symposium], *Sciences and Society* 82: 275–287, 2018. Το άρθρο μεταφράστηκε στα ελληνικά και αναδημοσιεύεται εδώ με την άδεια του Guilford Press. Copyright © Guilford Publications, Inc. (ΣτΜ).

¹ Για λόγους διαχείρισης, η συζήτησή μου στηρίζεται σε παραδείγματα και την ιστορία των Η.Π.Α. Επιπλέον, αφήνω κατά μέρος ορισμένα ακανθώδη ιδεολογικά ζητήματα, αν και κατά βάση συμφωνώ με τη Martha Gimenez, η οποία αναφέρει (προσωπική επικοινωνία, 26 Ιανουαρίου 2017): «Εκτιμώ ότι μια αναφορά στην «ιστορία της εννοιολόγησης της διαφορετικότητας» θα πρέπει να θέσει προς συζήτηση ορισμένες σκέψεις αναφορικά με τον τρόπο που η «διαφορετικότητα», ως έννοια, αναδύθηκε επίσης ταυτόχρονα με τη διαδικασία της πολιτισμοποίησης της ανισότητας, της καταπίεσης και της εκμετάλλευσης. Πιστεύω ότι η έννοια της διαφορετικότητας είναι μέρος της διαδικασίας συσκότισης [της] πολιτικής φύσης των φεμινιστικών θεωριών και των θεωριών περί φυλετικής και εθνικής καταπίεσης, αποκλεισμού και εκμετάλλευσης, υποβιβάζοντας τις διεκδικήσεις και τους στόχους τους σε μια ένταξη σε επαγγελματικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα. Το ενδιαφέρον για τη διαφορετικότητα παύει να θέτει στο επίκεντρο δομικές αλλαγές που θα μπορούσαν να ωφελήσουν την ομάδα, βάζοντας στη θέση του την ανοδική κινητικότητα των λίγων». (Βλ. επίσης Benn Michaels, 2006· Fields, 2000: 118· Ahmed, 2012· Cabrera, 2006· και James, 2016).

διαθεματικότητα είναι η ιδέα ότι πολλαπλές ταυτότητες τέμνονται για να συγκροτήσουν ένα όλον, το οποίο διαφέρει από τις ταυτότητες που το συνθέτουν. Οι ταυτότητες, οι οποίες μπορούν να διασταυρωθούν, συμπεριλαμβάνουν το φύλο, τη φυλή, την κοινωνική τάξη, την εθνότητα, την εθνικότητα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, τη θρησκεία, την ηλικία, τη νοητική και τη σωματική αναπηρία, την ψυχική και τη σωματική ασθένεια, καθώς και άλλες μορφές ταυτότητας. Αυτές οι όψεις της ταυτότητας δεν αποτελούν «μοναδικές, αμοιβαία αποκλειόμενες οντότητες, αλλά μάλλον... αμοιβαία κατασκευασμένα φαινόμενα». Εκείνο που προτείνει η θεωρία είναι να σκεφτόμαστε το κάθε στοιχείο ή χαρακτηριστικό ενός ατόμου ως άρρηκτα συνδεδεμένο με όλα τα υπόλοιπα στοιχεία, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πλήρως την ταυτότητα του ατόμου.

Το εν λόγω πλαίσιο μπορεί να αξιοποιηθεί προκειμένου να γίνει κατανοητό πώς η συστημική αδικία και η κοινωνική ανισότητα εμφανίζονται σε μια πολυδιάστατη βάση. Εκείνο που υποστηρίζει η διαθεματικότητα είναι ότι οι κλασικές εννοιολογήσεις της καταπίεσης μέσα στην κοινωνία – όπως είναι ο ρατσισμός, ο σεξισμός, ο ταξισμός, ο ικανοτισμός, η ομοφοβία, η τρανσφοβία, η ξενοφοβία και η μισαλλοδοξία με βάση τις πεποιθήσεις – δεν δρουν ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Αντ' αυτού, αυτές οι μορφές καταπίεσης αλληλοσχετίζονται, συγκροτώντας ένα σύστημα καταπίεσης, το οποίο εκφράζει τη «διατομή» πολλαπλών μορφών διάκρισης («Διαθεματικότητα», 2017, προσπελάστηκε στις 4 Μαρτίου 2017).

Υπό αυτή την έννοια, το διαθεματικό πλαίσιο φέρεται να είναι ικανό να αναμετρηθεί τόσο με την ατομική ταυτότητα όσο και με δομικά ζητήματα προνομιών, καταπίεσης και δικαιοσύνης.

Η σύλληψη της έννοιας της διαθεματικότητας προέκυψε στο πλαίσιο της μαζικής ανάπτυξης ενός νέου ακαδημαϊκού πεδίου, εκείνου των γυναικείων σπουδών. Στην πορεία καθιερώθηκε ένα, τρόπον τινά, μυθολογικό αφήγημα για την ανάπτυξη του δεύτερου κύματος του φεμινισμού. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση, το δεύτερο κύμα του φεμινισμού εμφανίστηκε κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 ως ένα μονολιθικό φαινόμενο της λευκής μεσαίας τάξης, το οποίο αγνόησε τη φυλή και την τάξη. Τα πράγματα άλλαξαν, συνεχίζει ο μύθος, μόνο κατά τη δεκαετία του 1980, οπότε και οι μαύρες γυναίκες εισήλθαν στον ακαδημαϊκό χώρο και αμφισβήτησαν δυναμικά τον κυρίαρχο λευκό φεμινισμό. Αφροαμερικανίδες φεμινίστριες ακαδημαϊκοί – όπως για παράδειγμα η Kimberlé Crenshaw, η Patricia Hill Collins, η bell hooks και πολλές άλλες – πρωτοστάτησαν στην εισχώρηση της φυλής στη φεμινιστική ανάλυση. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, προσέγγισαν και το ζήτημα της τάξης. Με σημαία τη «διαθεματικότητα», η με σκληρούς αγώνες κερδισμένη ηγεσία τους κατάφερε επιτέλους να απομακρυνθεί από τα λάθη του λεγόμενου λευκού φεμινισμού.

Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, αυτή η χρονολογικά συγκεχυμένη θεώρηση κυριάρχησε μεταξύ τόσο των λευκών όσο και των μαύρων φεμινιστριών, ακόμα και εκείνων που θα έπρεπε να γνωρίζουν καλύτερα. Τούτο, βέβαια, είναι κάτι βαθιά προβληματικό. Πρώτον, απλοποιεί την ιστορία της ιδιαίτερα σύνθετης εξέλιξης του δεύτερου κύματος του φεμινισμού, το οποίο αναπτύχθηκε μέσα από πολλά παρακλάδια και όχι εξ ολοκλήρου μέσα από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Για την ακρίβεια, και όπως

θα συζητήσω παρακάτω, οι σοσιαλίστριες και μαρξίστριες² φεμινίστριες έδιναν πάντοτε σημασία στο ζήτημα της τάξης· πώς θα μπορούσαν να κάνουν διαφορετικά! Επίσης, το ζήτημα της φυλής συχνά απασχόλησε τις αναλύσεις τους.

Εδώ υπάρχει, επίσης, και ένα μεθοδολογικό ζήτημα: η ιστορία είναι πάντοτε περίπλοκη και πολυεπίπεδη και θα πρέπει να στεκόμαστε με επιφύλαξη απέναντι στις μονόσημες ιστορίες. Μια θεώρηση μπορεί να ηγεμονεύει χωρίς να αποσιωπά εντελώς τις εναλλακτικές φωνές. Ομοίως, μια ερμηνεία κυρίαρχη σε μια δεδομένη χρονική στιγμή μπορεί να χάσει τη δεσπόζουσα θέση της σε μια άλλη. Αυτό το τελευταίο, νομίζω, είναι που συνέβη στις σοσιαλιστικές-φεμινιστικές αναλύσεις κατά τις δεκαετίες που οδήγησαν στην ακμή του διαθεματισμού [intersectionalism].

Ένα άλλο πρόβλημα με την καθιερωμένη θεώρηση είναι ότι μπορεί να μας θολώσει το βλέμμα όσον αφορά σε ιστορικά στοιχεία που έρχονται σε αντίφαση με το αφήγημα. Με άλλα λόγια, λειτουργεί σαν ένα κουνιανό Παράδειγμα, το οποίο απειλεί να εξαφανίσει τα δεδομένα εκείνα που δεν χωράνε στην καθιερωμένη αφήγηση. Ας το ονομάσω Παράδειγμα του «λευκού φεμινισμού». Όπως όλα τα Παραδείγματα, έχει κάποια εγκυρότητα, αλλά εν συνόλω παραποιεί την ιστορία, έχοντας σοβαρές επιπτώσεις.

Η ιστορική καταγραφή

Τι συνέβη, λοιπόν, «πραγματικά»; Και γιατί έχει σημασία να διορθώσουμε την ιστορική καταγραφή;³ Για να απαντήσουμε στα συγκεκριμένα ερωτήματα, πρέπει να επιστρέψουμε στην εποχή πριν τη δεκαετία του 1980, στη δεκαετία του 1960 και ακόμα πιο πριν. Στις δεκαετίες του 1960 και 1970, ο σοσιαλιστικός-φεμινιστικός ακτιβισμός και ανάλυση αποτελούσαν σημαντικές δυνάμεις στο πλαίσιο του αναδυόμενου γυναικείου κινήματος. Πολλές σοσιαλίστριες φεμινίστριες υποστήριξαν ότι τρία συστήματα (ή διαστάσεις της διαφοράς ή ό,τι άλλο) – η φυλή, η τάξη και το φύλο – αλληλεπιδρούν στις ζωές των

² Είναι αδύνατον να διαχωριστεί ο σοσιαλιστικός από τον μαρξιστικό φεμινισμό με τον τρόπο που ασκούταν κατά τη δεκαετία του 1970. Ως εκ τούτου, χρησιμοποιώ τον όρο σοσιαλιστικός φεμινισμός συμπεριληπτικά, ακολουθώντας γενικά τη σύγχρονη χρήση του στις ΗΠΑ. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 έως τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ο όρος «γυναικεία απελευθέρωση» ήταν ένας όρος διαδεδομένος που είχε ως σκοπό να διαχωρίσει τα νεότερα και μάλλον πιο ριζοσπαστικά παρακλάδια του γυναικείου κινήματος από τον λεγόμενο αστικό φεμινισμό του Εθνικού Οργανισμού για τις Γυναίκες [National Organization for Women]. Εντός του κινήματος για τη γυναικεία απελευθέρωση, οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες σχημάτισαν μια διακριτή τάση. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, ο όρος «γυναικεία απελευθέρωση», μαζί με τη συνυποδήλωση ενός ριζοσπαστικού μετασχηματισμού που υπερέβαινε τα όρια των ίσων δικαιωμάτων, αντικαταστάθηκε από τον όρο φεμινισμός. Ο φεμινισμός ήταν πλέον ένας ευρύτερος όρος απ' ό,τι ήταν προηγουμένως, αντανakλώντας ίσως την ολοένα και μικρότερη σημασία που είχε η διάκριση επιμέρους διακλαδώσεων μέσα στο γυναικείο κίνημα.

³ Προσπάθησα για πρώτη φορά να διορθώσω τις ιστορικές καταγραφές σε ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε πριν από 25 χρόνια στο *Journal of Women's History* (Vogel, 1991). Όπως κι εδώ, αμφισβήτησα τη μυθική καταγωγική ιστορία και αναμετρήθηκα με το γιατί αυτή έγινε ιδεολογικά κυρίαρχη, ακόμη και ανάμεσα σε προοδευτικές φεμινίστριες. Μάταια. Μόλις πρόσφατα εμφανίσθηκαν μελέτες και αναλύσεις με πιο ακριβείς περιγραφές των εξελίξεων κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970. Βλ. κυρίως Evans, 2015· Giardina, 2010· Collins και Bilge, 2016, κεφ. 3· και Taylor, 2017.

ανθρώπων, ανεξάρτητα από το αν έχουν επίγνωση αυτού. Τα εν λόγω συστήματα θεωρούνταν συχνά ότι αλληλεπιδρούν ταυτόχρονα και είναι άρρηκτα συνυφασμένα με ένα πλέγμα προνομίων και κυριαρχίας.

Συνδηλώνονταν επίσης ότι η φυλή, η τάξη και το φύλο είναι κατά κάποιο τρόπο συγκρίσιμα και ίσης βαρύτητας ή σημασίας φαινόμενα. Οι σοσιαλίστριες-φεμινίστριες, υποθέτοντας ότι οι ποικίλες διαστάσεις της φυλής/της τάξης/του φύλου ήταν συγκρίσιμα, ακόμα και ισοδύναμα μεγέθη, προέβησαν σε μια πολιτική δήλωση, η οποία ήταν σημαντική εκείνη την εποχή: ότι δηλαδή κανένα από τα στοιχεία της τριλογίας δεν θα μπορούσε να προταχθεί ως πρωτύερο. Συνεπώς, η σκέψη των σοσιαλιστριών-φεμινιστριών περί φυλής/τάξης/φύλου διακρινόταν πολιτικά και αναλυτικά τόσο από τον ριζοσπαστικό φεμινισμό (ο οποίος φέρεται να προτάσσει το φύλο) όσο και από τον παραδοσιακό σοσιαλισμό (ο οποίος γενικά προτεραιοποιεί την τάξη). Σε μια εποχή έντονου ακτιβισμού, η συγκεκριμένη πολιτική θέση είχε βαρύνουσα σημασία.

Η φυλή/η τάξη/το φύλο μετατράπηκαν γρήγορα σε ένα μάντρα, σε ένα σύνολο παραγόντων οι οποίοι θα έπρεπε πάντα να βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής και να κωδικοποιούνται σε πολιτικά συνθήματα, διακηρύξεις, πλαίσια αιτημάτων κλπ. Και στον βαθμό που ο φεμινισμός έκανε σταθερά βήματα στον ακαδημαϊκό χώρο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 και μετά, η φυλή/η τάξη/το φύλο έπρεπε να αποτυπώνονται σε άρθρα, περιοδικά, τίτλους, προγράμματα σπουδών και πανεπιστημιακά συγγράμματα. Η φυλή/η τάξη/το φύλο – γνωστά και ως «η τριλογία» – τόσο ως πλαίσιο ανάλυσης όσο και ως πολιτική δράση, έμοιαζαν νέα και γεμάτα δυναμική.

Με άλλα λόγια, η θεωρητική σκέψη περί φυλής/τάξης/φύλου δεν έχει τις ρίζες της στη δράση των μαύρων φεμινιστριών ακαδημαϊκών κατά τη δεκαετία του 1980. Αντίθετα, αναδύθηκε παράλληλα με τα γυναικεία και άλλα κοινωνικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970. Πράγματι, πολλές από τις πρώτες ακτιβίστριες της γυναικείας απελευθέρωσης είχαν συμμετάσχει στα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα και την απελευθέρωση των μαύρων καθώς και σε αντιπολεμικά κινήματα. Η προσωπική μου πορεία μπορεί να προσφέρει ένα παράδειγμα: το 1964 και το 1965 συνεργάστηκα με το Student Nonviolent Coordinating Committee (SNCC) στο Μισισιπή· στον Βορρά στήριξα το αντιπολεμικό κίνημα και προσχώρησα με ενθουσιασμό στον αγώνα για την απελευθέρωση των γυναικών, ο οποίος ξεκινούσε τότε, στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι χρησιμοποίησα το μοντέλο φυλή/τάξη/φύλο στα δύο πρώτα μου φεμινιστικά άρθρα (Vogel, 1971· 1974).

Με την πάροδο του χρόνου, το αναλυτικό πλαίσιο φυλή/τάξη/φύλο διευρύνθηκε προκειμένου να συμπεριλάβει και άλλους παράγοντες, οι οποίοι θα μπορούσαν να διαδραματίσουν έναν ρόλο σε ζητήματα προνομίων ή καταπίεσης: εθνότητα, σεξουαλικότητα, γεωγραφία, θρησκεία, κουλτούρα, ταυτότητα φύλου, ικανότητα/αναπηρία και ούτω καθεξής. Με κάπως αμήχανο τρόπο, το πλαίσιο φυλή/τάξη/φύλο άρχισε να μοιάζει με μακρύ κατάλογο. Επιπρόσθετα, όσο περισσότεροι παράγοντες κατονομάζονταν τόσο περισσότερες αλληλεπιδράσεις έπρεπε να εξετασθούν, θέτοντας έτσι σοβαρά ζητήματα ως προς τη διαχείριση.

Μέχρι τη δεκαετία του 1980, πολλά από τα αντιπολιτευόμενα κοινωνικά κινήματα παλαιότερων δεκαετιών είχαν δεχθεί διάφορα είδη επιθέσεων, συμπεριλαμβανομένης και της βίαιης καταστολής. Ωστόσο, το κίνημα της απελευθέρωσης των γυναικών, το

οποίο πλέον ονομάζεται φεμινισμός, επιβίωσε και μάλιστα μεγάλωσε. Στις νέες γενιές φοιτητριών και ερευνητριών που εισήλθαν στον ακαδημαϊκό χώρο τη δεκαετία του 1980 και μετά, συμπεριλήφθηκαν και πολλές γυναίκες, οι οποίες δεν είχαν συμμετάσχει ποτέ άλλοτε σε κάποιο κοινωνικό ή θεωρητικό κίνημα, σχετιζόμενο με το φαινόμενο της «διαφορετικότητας». Αυτό ήταν, κατά την άποψή μου, το σκηνικό για να ξαναγραφτεί η ιστορία της δεκαετίας του 1960 – πρώτα από τα μέσα ενημέρωσης και στη συνέχεια από τις ίδιες τις φεμινίστριες ακαδημαϊκούς. Πόσο συναρπαστικά θα πρέπει να ένιωθαν τοποθετώντας τις πιο σημαντικές ιστορικές καμπές στο δικό τους χρονολόγιο.

Πώς φτάσαμε από την εξαιρετικά δημοφιλή έννοια της φυλής/τάξης/φύλου στην εξαιρετικά δημοφιλή έννοια της διαθεματικότητας; Γιατί το ένα μάντρα αντικατέστησε το άλλο; Κατά τη γνώμη μου, δεν ήταν μόνο οι παρεμβάσεις της Crenshaw και άλλων μαύρων ακαδημαϊκών, παρότι ήταν σημαντικές. Ήταν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές διαδραματίστηκαν. Κάτι σχετικό με αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να κατέστησε τη διαθεματικότητα ιδιαίτερα ελκυστική και το φυλή/τάξη/φύλο λιγότερο ελκυστικό (βλ. επίσης παραπάνω τη σημείωση 1).

Η διαθεματικότητα, όπως και η «διαφορετικότητα», ίσως φάνηκε περισσότερο ικανή να συμπεριλάβει τα πάντα, με έναν προσιτό και διαφοροποιητικό τρόπο, διατηρώντας ταυτόχρονα την αυτονομία των συγκεκριμένων συστημάτων εντός της ενότητας της διαθεματικότητας. Αντιθέτως, το φυλή/τάξη/φύλο – πολύ μικρότερος ο κατάλογος – μπορεί να φαινόταν πολύ βαρύ, πολύ κατηγορηματικό στην εποχή του μεταμοντερνισμού και της αποδόμησης.

Ένα άλλο ελκυστικό χαρακτηριστικό της διαθεματικότητας σε σύγκριση με το φυλή/τάξη/φύλο είναι ότι εξαλείφει τις ισχυρές λέξεις φυλή και τάξη – μαζί με την ικανότητά τους να φέρνουν συνειρμικά στον νου όχι μόνο την καταπίεση αλλά, επίσης, τη βία και το χάος, και μαζί με τις υπονοούμενες χειρονομίες τους προς την κοινωνική δικαιοσύνη και τη δομική αλλαγή. Ακόμα καλύτερα να αποκρύπτει το νόημα σε εκείνες τις συντηρητικές δεκαετίες. Σκέφτομαι τις πηγές χρηματοδότησης, τις επιτροπές μονιμοποίησης και ούτω καθεξής, καθώς και τις νέες ερευνήτριες και νέους ερευνητές που αναζητούν να βρουν μια θέση στον ακαδημαϊκό χώρο.

Καταβολές

Μέχρι τούτο το σημείο, έχω υποστηρίξει ότι η εννοιολόγηση της «διαφορετικότητας» μέσα στο πλαίσιο φυλή/τάξη/φύλο ήταν διαδεδομένη ανάμεσα στα μέλη του κινήματος της γυναικείας απελευθέρωσης κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Αλλά από πού προήλθε; Μήπως, όπως συνέβη και με άλλες έννοιες της γυναικείας απελευθέρωσης – για παράδειγμα τον «σεξισμό», τη «γυναικοκτονία» και τη «Δις» – επινοήθηκε; Ή μήπως το κίνημα της γυναικείας απελευθέρωσης την κληρονόμησε;

Πιστεύω ότι η εννοιολόγηση φυλή/τάξη/φύλο, η οποία έγινε δημοφιλής στη δεκαετία του 1960, εκπορεύεται, κατά πάσα πιθανότητα, από μια παράδοση ενός αιώνα, η οποία μεταβιβάστηκε στη βιωμένη εμπειρία και τον ακτιβισμό των Αφροαμερικανίδων γυναικών. Τα στοιχεία που συνηγορούν υπέρ αυτής της υπόθεσης, τα βρίσκω στο έργο και τα γραπτά των Maria Miller Stewart, Sojourner Truth, Anna Julia Cooper, Mary Church Terrell, Pauli Murray και άλλων. Αυτές οι γυναίκες ακτιβίστριες – οι οποίες συχνά περιγράφονται

από τους συγγραφείς της διαθεματικότητας ως προδρομικές μορφές ενδιαφέρουσες, αλλά ασύνδετες μεταξύ τους – θα μπορούσαν να είναι στην πραγματικότητα οι φορείς μιας ζωντανής παράδοσης του μαύρου φεμινισμού, η οποία διατηρήθηκε στη συνέχεια στο άρθρο του 1969 της Fran Beal για το «διπλό ρίσκο» [double jeopardy], στη δήλωση του 1977 της οργάνωσης Combahee River Collective, στο κείμενο του 1989 για τη διαθεματικότητα της Kimberlé Crenshaw και ούτω καθεξής (Beal, 1970· Combahee River Collective, 1977· Crenshaw, 1989).

Οι μαύρες και οι λευκές γυναίκες που δραστηριοποιήθηκαν στο Κομμουνιστικό Κόμμα των Η.Π.Α. διαδραμάτισαν σίγουρα σημαντικό ρόλο στην εν λόγω μετάδοση. Σύμφωνα με την ιστορικό Kate Weigand, στις δεκαετίες του 1930 και 1940 «οι κομμουνιστικές εκδόσεις χρησιμοποιούσαν συχνά τους όρους ‘τριπλό βάρος’ και ‘τριπλή καταπίεση’ για να περιγράψουν την κατάσταση των μαύρων γυναικών» (Weigand, 2001, 99· βλ. επίσης McDuffie, 2011). Άλλοι όροι ήταν επίσης η «τριπλή εκμετάλλευση» και η «διπλή εργασία». Ίσως η κυριότερη εκφραστής της σκέψης περί φυλής/τάξης/φύλου πριν από τη δεκαετία του 1960 ήταν η Claudia Jones, μια εξέχουσα μαύρη ηγέτιδα του Κομμουνιστικού Κόμματος των Η.Π.Α [CPUSA] και του Κογκρέσου των Αμερικανίδων γυναικών (Boyce Davies, 2008· 2011· Lynn, 2014).

Στο πλαίσιο της δικής μου εμπειρίας ως εκκολαπτόμενης μαρξίστριας-φεμινίστριας ακτιβίστριας και ερευνήτριας κατά τη δεκαετία του 1960,⁴ το αναλυτικό πλαίσιο φυλή/τάξη/φύλο ήταν κάτι που μου φαινόταν οικείο και άμεσα διαθέσιμο. Ήταν κάτι για το οποίο δεν έπρεπε να σκεφτώ βαθιά, πόσο μάλλον να το επινοήσω. Θα μπορούσα άραγε να είχα αποκτήσει αυτό το πλαίσιο από τους αριστερούς γονείς μου;

Εν ολίγοις, οι μαύρες φεμινίστριες είχαν δικίο που αναγνώριζαν την Crenshaw και άλλες μαύρες ακαδημαϊκούς ως ηγέτιδες της προσπάθειας να αναδειχθεί η διαθεματικότητα κατά τη δεκαετία του 1980· έχασαν όμως την ευκαιρία να αναζητήσουν τις βαθύτερες ρίζες των συμβολών τους στο ιστορικό πλαίσιο της ζωής των μαύρων γυναικών.

Όσοι και όσες δεν είναι ιστορικοί μπορεί να αναρωτηθούν γιατί έχει σημασία να καταλάβουμε σωστά την ιστορία. Μήπως είμαι εγώ απλώς ιδιότροπη; Νομίζω ότι, πάνω από όλα, έχει σημασία για εκείνο που χάνεται, όταν καταλαβαίνουμε λάθος την ιστορία. Όπως έχω ήδη αναφέρει, χάνουμε πολλά όταν υιοθετούμε το Παράδειγμα του «Λευκού φεμινισμού». Παραβλέπουμε την αξία πολλών μαύρων γυναικών ακτιβιστριών, οι οποίες σφυρηλάτησαν, για παραπάνω από έναν αιώνα, μια παράδοση αντίστασης. Αγνοούμε τον ρόλο του Κομμουνιστικού Κόμματος των Η.Π.Α και του Αμερικανικού Κογκρέσου γυναικών. Υποβαθμίζουμε τη συνεισφορά των μεμονωμένων κομμουνιστριών και αριστερών ακτιβιστριών και συγγραφέων, τόσο λευκών όσο και μαύρων.

Και άλλες ιστορίες, επίσης, εξαφανίζονται από το Παράδειγμα του «Λευκού φεμινισμού». Μας κάνει να ξεχνάμε ότι ορισμένες από τις λευκές γυναίκες που δραστηριοποιήθηκαν στα κινήματα για την απελευθέρωση των μαύρων κατά τη δεκαετία του 1960, συμμετείχαν και εκείνες στην ίδρυση του γυναικείου απελευθερωτικού κινήματος. Επιπλέον, εξαφανίζει την ηγεσία που στελεχώθηκε από μαύρες γυναίκες, όπως την Pat Robinson – η οποία

⁴ Η Lillian Robinson (1978) προσφέρει μια ζωηρή περιγραφή του πώς ήταν να κάνουμε αυτού του είδους τις σπουδές και παράλληλα να συμμετέχουμε στο αναδυόμενο γυναικείο απελευθερωτικό κίνημα της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970.

δημιούργησε το 1960 την ομάδα γυναικών Mount Vernon/New Rochelle που προσέλκυσε μια σειρά από μαύρες γυναίκες της εργατικής τάξης. Το Παράδειγμα του «λευκού φεμινισμού» μειώνει περαιτέρω τη σημασία του ακτιβισμού γύρω από τα δικαιώματα στην πρόνοια, ένας ακτιβισμός ο οποίος συνιστούσε τόσο ένα φεμινιστικό όσο και ένα ταξικό ζήτημα και κίνημα που ξεκίνησε, επίσης, πολύ πριν από την ακμή του δευτεροκυματικού φεμινισμού.

Χωρίς πρόσβαση στο πλήρες ιστορικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1960 και νωρίτερα, απομένουμε με ένα ενοχλητικό αφήγημα περί εχθρότητας μεταξύ μαύρων και λευκών φεμινιστριών ακαδημαϊκών που εμφανίζονται ξαφνικά τη δεκαετία του 1980. Μπορούμε και καλύτερα.

Μοντέλα και οπτικές

Τέλος, ας διατυπώσω μερικές σκέψεις σχετικά με τη χρησιμότητα τέτοιων εννοιών όπως είναι η φυλή/τάξη/φύλο και η διαθεματικότητα. Τις αντιλαμβάνομαι πρωτίστως ως περιγραφικές έννοιες. Παρέχουν δηλαδή ένα εννοιολογικό πλαίσιο για την περιγραφή και τη διερεύνηση της «διαφορετικότητας», αλλά από μόνες τους δεν εξηγούν τίποτα. Αυστηρά μιλώντας, λοιπόν, είναι ανακριβείς και κάποιοι/ες θα εναντιώνονταν στη χρήση τους.

Ωστόσο, νομίζω ότι οι εν λόγω έννοιες μπορούν να εξακολουθήσουν να είναι χρήσιμες ως πρώτες προσεγγίσεις. Προσφέρουν έναν ελκυστικό, αν και ανεπαρκή, τρόπο να συζητήσουμε τις σχέσεις μεταξύ των πολλαπλών «διαστάσεων της διαφοράς», όπως είναι η φυλή, η τάξη και το φύλο. Και για όσες και όσους είναι νέες και νέοι σε τέτοιου είδους ζητήματα, οι έννοιες αυτές μπορούν να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί αφύπνισης της συνείδησης. Για παράδειγμα, ένα πρόγραμμα του Κέντρου για Θύματα Βασανιστηρίων στη Μινεσότα πραγματεύεται τη διαθεματικότητα ως τρόπο για να «ξεπεράσουμε μεμονωμένα ζητήματα και τις πολιτικές ταυτότητας». Συγκεκριμένα, «η διαθεματικότητα είναι αφενός ένας φακός για να δεις τον κόσμο της καταπίεσης και αφετέρου ένα εργαλείο για την εξάλειψή της». Επιπλέον, το πρόγραμμα παρουσιάζει συγκεκριμένες περιπτωσιολογικές μελέτες επιτυχημένων τακτικών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, οι οποίες αναπτύχθηκαν και εκδιπλώθηκαν χρησιμοποιώντας τη «στρατηγική της εργαλειοθήκη».⁵ Δεν θα ήθελα να είμαι το άτομο εκείνο που θα επέπληττε τους εν λόγω ακτιβιστές και ακτιβίστριες για τη χρήση μιας εσφαλμένης έννοιας.

Μακροπρόθεσμα, οι μαρξιστικές-φεμινιστικές απόπειρες εννοιολόγησης της «διαφορετικότητας» χρειάζονται κάτι περισσότερο από μια νέα μεταφορά ή ένα νέο τσιτάτο (Davis, 2008). Μισό αιώνα αφότου οι σοσιαλίστριες-φεμινίστριες άρχισαν να στοχάζονται πάνω σε αυτά τα ζητήματα, ζούμε πλέον σε ένα αλλαγμένο πολιτικό και θεωρητικό τοπίο. Στις μέρες μας, σχετικά λίγες φεμινίστριες θα αναγνωρίζονταν ως σοσιαλίστριες-φεμινίστριες. Και ακόμη λιγότερες θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους μαρξίστριες-φεμινίστριες, εκτός από εκείνες που έχουν πρόσβαση σε έναν ζωντανό διεθνή μαρξιστικό λόγο, ο οποίος απουσίαζε τελείως παλαιότερα.

⁵ <https://www.newtactics.org/intersectional-human-rights-organizing-strategy-building-inclsive-and-transformational-movements>.

Νομίζω ότι, σε αυτό το σημείο, μπορούμε να υπερβούμε ορισμένες από τις προηγούμενες εννοιολογήσεις. Θα ξεκινούσα απορρίπτοντας την υπόθεση ότι οι διάφορες διαστάσεις της διαφοράς – όπως είναι για παράδειγμα η φυλή, η τάξη και το φύλο – είναι συγκρίσιμες. Θέλοντας και μη, αυτή η αξίωση συγκρισιμότητας οδηγεί σε ένα ενδιαφέρον για τον εντοπισμό παραλληλισμών και ομοιοτήτων ανάμεσα στις κατηγορίες της διαφοράς καθώς και σε μια υποβάθμιση των ιδιαιτεροτήτων τους. Ομοίως, μπορεί να υποδηλώσει ότι οι διάφορες κατηγορίες είναι ισοδύναμες ως προς το αιτιακό τους βάρος.

Από τη στιγμή που απορρίπτουμε το μοντέλο της συγκρισιμότητας, μπορούμε να απεγκλωβιστούμε από τον στενό μικρό κύκλο των υποτιθέμενων παρόμοιων κατηγοριών. Το θεωρητικό μας καθήκον τότε θα είναι να εστιάσουμε στις ιδιαιτερότητες της κάθε διάστασης και να κατανοήσουμε το πώς όλες αυτές μαζί ταιριάζουν – ή δεν ταιριάζουν – μεταξύ τους. Από τη διαδικασία τούτη, θα μπορούσε να προκύψει μια οπτική, ή ίσως διάφορες οπτικές, μέσω των οποίων θα μπορούσαν να αναλυθούν τα εμπειρικά δεδομένα.⁶

Αναφορικά με την τάξη, διαθέτουμε έναν τεράστιο όγκο βιβλιογραφίας που πηγαινεί πίσω στον ίδιο τον Μαρξ. Παραδοσιακά, η εν λόγω βιβλιογραφία αγνοούσε ζητήματα φύλου και φυλής, υποθέτοντας ότι η τάξη ήταν η θεμελιώδης διάσταση. Εδώ και λίγο καιρό, έχει σημειωθεί κάποια πρόοδος σε σχέση με την αναγνώριση του διακριτού ρόλου της τάξης δίχως την ολοκληρωτική απόρριψη άλλων διαστάσεων. Για παράδειγμα, η Martha Gimenez (2001· 2018) έχει υποστηρίξει εδώ και καιρό ότι η τριλογία θα έπρεπε να απορριφθεί, με την ίδια να ευελπιστεί να την αντικαταστήσει με μια «επιστροφή στην τάξη, αναγνωρίζοντας την ταξική φύση της αμερικανικής κοινωνίας και τις σχέσεις καταπίεσης που την κατακερμάτισαν». Ο Victor Wallis (2015, 604), γράφοντας από την οπτική της πολιτικής επιστήμης, διερευνά «τη δομική διακρίσιμότητα της ταξικής κυριαρχίας σε σύγκριση με διασταυρούμενες δομές καταπίεσης, οι οποίες πλαισιώνονται από τη φυλή, το φύλο, τη σεξουαλικότητα, ή άλλα κριτήρια». Με άλλα λόγια, αρχίζει να γίνεται εφικτό, ακόμα και αποδεκτό, να αναγνωρισθεί η τάξη ως το κλειδί ενώ, την ίδια στιγμή, να ενσωματώνονται και οι αναλύσεις άλλων παραγόντων.

Ως προς το φύλο, το σημείο εκκίνησης θα μπορούσε να είναι η «Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής», μια νέα προοπτική που βρίσκεται ακόμα σε διαδικασία επεξεργασίας. Το βιβλίο μου *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory* (1983· 2013),⁷ έχει χριστεί η βάση της Θεωρίας της Κοινωνικής Αναπαραγωγής. Σε όσα ακολουθούν, σκιαγραφώ ορισμένα από τα στοιχεία της Θεωρίας της Κοινωνικής Αναπαραγωγής, όσο καλύτερα την κατανοώ.

⁶ Για τη μεταφορά της θεωρίας ως φακού, βλ. Vogel, 2000· ανατύπωση στο Vogel, 2013, 183–198. Σχετικά με την άποψή μου για τη θεωρία ως αναγκαστικά αφηρημένη και αποκομμένη από την εμπειρική έρευνα, βλ. ό.π., κυρίως 184–195.

⁷ Την εποχή της δημοσίευσής του το 1983, το βιβλίο *Marxism and the oppression of women* έτυχε μικρής προσοχής. (Οι Ferguson και McNally [2013] εξήγησαν τους λόγους περιορισμένης αποδοχής του βιβλίου με βάση το ιστορικό πλαίσιο). Τριάντα χρόνια αργότερα, το 2013, οι Brill και Haymarket το επαναδημοσίευσαν σε μια νέα έκδοση, η οποία περιλαμβάνει δύο επιπλέον κείμενα. Το ένα είναι η εξαιρετική εισαγωγή των Susan Ferguson και David McNally, «Capital, Labour-Power, and Gender Relations». Το άλλο είναι ένα άρθρο που δημοσίευσα το 2000, «Domestic Labor Revisited», με σκοπό να κάνω πιο προσιτά τα επιχειρήματά μου. Αναδημοσιευμένο σε αυτή τη μορφή, το *Marxism and the oppression of women* έχει προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον, κυρίως όσον αφορά στον ρόλο του ως βάσης για τη Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής.

Ο όρος «Κοινωνική Αναπαραγωγή» προέρχεται, φυσικά, από τον Μαρξ, αλλά και από τη δική μου πραγμάτευση μιας «προοπτικής κοινωνικής αναπαραγωγής», την οποία αντέτεινα σε μια «προοπτική διπλών συστημάτων» (Vogel, 2013, 133– 136 και *passim*). Η Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής λέγεται ότι προσφέρει μια «ενοποιητική» [unitary] προοπτική στο ζήτημα της καταπίεσης των γυναικών. Η λέξη «ενοποιητική» εμφανίζεται μόνο στον υπότιτλο του βιβλίου (Προς μια ενοποιητική θεωρία)· απουσιάζει τελείως από το κείμενο. Ωστόσο, οι συνάδελφοι αισθάνονται πολύ έντονα ότι ο όρος «ενοποιητική» είναι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της Θεωρίας της Κοινωνικής Αναπαραγωγής. Υποψιάζομαι ότι προσκολλώνται σε αυτόν για δύο λόγους. Πρώτον, σηματοδοτεί μια οριστική απόρριψη της θεωρητικοποίησης των διπλών συστημάτων, η οποία κυριάρχησε για τόσο πολύ καιρό, ακόμα και στη σοσιαλιστική φεμινιστική σκέψη. Και δεύτερον, υπόσχεται μια θεωρητικά ενοποιημένη λύση. Όπως το θέτει η Tithi Bhattacharya (2013):

Η πιο σημαντική ιδέα της θεωρίας της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι ότι ο καπιταλισμός είναι ένα ενοποιητικό [unitary] σύστημα, το οποίο καταφέρνει επιτυχώς, αν και με ανομοιόμορφο τρόπο, να ενοποιήσει τη σφαίρα της αναπαραγωγής και τη σφαίρα της παραγωγής. Συνεπώς οι αλλαγές στη μία σφαίρα προκαλούν κυματισμούς στην άλλη.

Οι Ferguson και McNally (2013, xxiii) τονίζουν την πρωτοτυπία του βιβλίου ως προς τον τρόπο με τον οποίο διαβάζει τον Μαρξ:

Αντί να μπολιάζει την ανάλυση του Μαρξ για τον καπιταλισμό με μια υλιστική θεώρηση της έμφυλης καταπίεσης – και να προσκρούει στον μεθοδολογικό εκλεκτικισμό που μαστιάζει τη θεωρία των διπλών συστημάτων – η Vogel προτείνει την επέκταση και τη διεύρυνση της εννοιολογικής εμβέλειας των κεντρικών κατηγοριών του *Κεφαλαίου* ώστε να εξηγηθούν ενδελεχώς οι ρίζες της γυναικείας καταπίεσης...[Η Vogel] διερευνά τις θεωρητικές ελλείψεις του *Κεφαλαίου*, σημεία όπου το κείμενο είναι σε μεγάλο βαθμό σιωπηλό [και] έτσι ωθεί τις ίδιες τις εννοιολογικές καινοτομίες του *Κεφαλαίου* σε λογικά συμπεράσματα που διέφυγαν από τον συγγραφέα του και από γενιές αναγνωστών.

Πιστεύω ότι η δύναμη της Θεωρίας της Κοινωνικής Αναπαραγωγής έγκειται στο ότι θεωρητικοποιεί τη ζωή των γυναικών της εργατικής τάξης μέσα στη συνολική καπιταλιστική διαδικασία της συσσώρευσης. Ναι, η «τάξη» – ή καλύτερα η καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης – είναι το κλειδί· αλλά όσο ο καπιταλισμός εξαρτάται από την εργασιακή δύναμη των ανθρώπινων όντων, η «τάξη» και το «φύλο» έχουν υλιστικά θεμέλια και στενό δεσμό μεταξύ τους.

Όχι όμως τόσο η «φυλή». Η «φυλή» μου φαινόταν πάντα ως το πιο προβληματικό στοιχείο της λεγόμενης τριλογίας. Στο σημείο αυτό, νομίζω ότι θα πρέπει να ξεκινήσουμε χρησιμοποιώντας την ανάλυση της Barbara Fields για τη «φυλή» ως ιδεολογία στο πλαίσιο των ΗΠΑ.

Η φυλετική ιδεολογία παρείχε τα μέσα εξήγησης της δουλείας σε ανθρώπους των οποίων το περιβάλλον ήταν μια δημοκρατία βασισμένη στα ριζοσπαστικά δόγματα της ελευθερίας και των φυσικών δικαιωμάτων και, το πιο σημαντικό, μια δημοκρατία στην οποία φαινόταν ότι αυτά τα δόγματα αναπαριστούν με ακρίβεια τον κόσμο στον οποίο ζούσαν όλοι εκτός από μια μειονότητα. Μόνο όταν η άρνηση της ελευθερίας έγινε μια ανωμαλία ορατή ακόμη και στα λιγότερα παρατηρητικά και σκεπτόμενα μέλη της ευρω-αμερικανικής κοινωνίας, η ιδεολογία κατάφερε να εξηγήσει με συστηματικό τρόπο αυτή την ανωμαλία... Η έννοια της 'φυλής' εξήγησε γιατί ορισμένοι άνθρωποι μπορούσαν δικαίως να στερούνται αυτό που οι άλλοι θεωρούσαν δεδομένο: δηλαδή την ελευθερία, η οποία υποτίθεται ότι ήταν το αυτονόητο δώρο της φύσης του Θεού. (Fields, 1990, 114)

Το να πούμε ότι η «φυλή» είναι ιδεολογικό ζήτημα δεν σημαίνει ότι λέμε ότι δεν είναι πραγματική – όντως, ακλόνητα πραγματική, όπως έχουν καταδείξει οι ιστορικοί και όπως κι εμείς που ζούμε στις Ηνωμένες Πολιτείες το βιώνουμε καθημερινά.

Η εν λόγω συζήτηση αποκαλύπτει ένα ακόμη σημείο, όπου η έννοια της τριλογίας συγκρίσιμων παραγόντων δεν επαρκεί. Η φυλή, η τάξη και το φύλο δεν είναι, σε καμία περίπτωση, συγκρίσιμα οντολογικά. Ο όρος «τάξη» είναι ένας συνοπτικός δείκτης που στρέφεται προς τη σφαίρα της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπου καταναλώνεται η εργασιακή δύναμη και παράγεται υπεραξία. Στον βαθμό που οι βιολογικές διαδικασίες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, το «φύλο» τέμνεται με την «τάξη», αλλά δεν της είναι λογικά αναγκαίο.⁸ Τόσο η «τάξη» όσο και το «φύλο» μπορούν να αναλυθούν σε ένα αφηρημένο επίπεδο, αποτελώντας μέρος του συστήματος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, το οποίο μπορεί να κατανοηθεί σε θεωρητικό επίπεδο. Αλλά η «φυλή» ξεχωρίζει – πιο πραγματική και τουλάχιστον εξίσου επιζήμια στην καθημερινή μας ζωή, νομίζω – από την τάξη ή το φύλο.

⁸ Για παραδείγματα σχετικά με το πώς η αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης δεν απαιτεί αναγκαστικά βιολογικές διαδικασίες, βλ. Vogel, 2013, κεφ. 10 και 11.

Βιβλιογραφία

- Ahmed, Sara. 2012. *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*, Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Beal, Frances M. 1970. «Double Jeopardy: To Be Black and Female», Revised from 1969 Pamphlet. Στο *Sisterhood is Powerful*, επιμ. Robin Morgan. New York: Vintage Books.
- Benn Michaels, Walter. 2006. *The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality*. New York: Metropolitan Books.
- Bhattacharya, Tithi. 2013. «What is Social Reproduction Theory?», <https://socialistworker.org/2013/09/10/what-is-social-reproduction-theory>.
- Bhattacharya, Tithi. 2015. «How Not To Skip Class: Social Reproduction of Labor and the Global Working Class». *Viewpoint Magazine*, <https://www.viewpointmag.com/2015/10/31/how-not-to-skip-class-social-reproduction-of-labor-and-the-global-working-class>
- Boyce Davies, Carole. 2008. *Left of Karl Marx: The Political Life of Black Communist Claudia Jones*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Boyce Davies, Carole, επιμ. 2011. *Claudia Jones: Beyond Containment*. Banbury/Oxfordshire, England: Ayebia Clarke Publishing.
- Cabrera, Nolan L. 2008. *Review of The Trouble with Diversity*, από Walter Benn Michaels. *InterActions: UCLA Journal of Education and Information Studies*, 4: 1.
- Collins, Patricia Hill, και Sirma Bilge. 2016. *Intersectionality*. Cambridge, England: Polity Press.
- Combahee River Collective. 1995 (1977). «A Black Feminist Statement. Στο *Words of Fire: An Anthology of African-American Feminist Thought*, επιμ. Beverly Guy-Sheftall, New York: The New Press.
- Crenshaw, Kimberlé. 1989. «Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Discrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Practice». *University of Chicago Legal Forum*, 89, 139–167.
- Davis, Kathy. 2008. «Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful». *Feminist Theory*, 9: 1, 67–85.
- Evans, Sara M. 2015. «Women's Liberation: Seeing the Revolution Clearly». *Feminist Studies*, 41: 1, 138–149.
- Ferguson, Susan και David McNally. 2013. «Capital, Labour-Power, and Gender Relations: *Introduction to the Historical Materialism Edition of Marxism and the Oppression of Women*». Σελ. xvii–xl στο Vogel, 2013.
- Fields, Barbara J. 1990. «Slavery, Race and Ideology in the United States of America». *New Left Review*, 181 (Μάιος-Ιούνιος), 95–118.
- Giardina, Carol 2010. *Freedom for Women: Forging the Women's Liberation Movement, 1953–1970*. Gainesville, Florida: The University Press of Florida.
- Gimenez, Martha. 2001. «Marxism and Class, Gender and Race: Rethinking the Trilogy». *Race, Gender & Class*, 8: 2, 22–33.
- Gimenez, Martha 2018. «Intersectionality: Marxist Critical Observations». *Science & Society*, 82: 2 (Απρίλιος): 261–269.
- «Intersectionality». 2017. *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Intersectionality>. Προσπελάστηκε στις 4 Μαρτίου 2017.
- James, Marlon. 2016. «Why I'm Done

Talking About Diversity. Or, Why We Should Try an All-White Diversity Panel». <http://lithub.com/marlon-james-why-im-donotalking-about-diversity>.

Lynn, Denise. 2014. «Socialist Feminism and Triple Oppression: Claudia Jones and African American Women in American Communism». *Journal for the Study of Radicalism*, 8: 2 (Φθινόπωρο), 1–20.

McDuffie, Erik S. 2011. *Sojourning for Freedom: Black Women, American Communism, and the Making of Black Left Feminism*. Durham, North Carolina: Duke University Press.

Robinson, Lillian S. 1978. *Sex, Class, and Culture*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.

Taylor, Keeanga-Yamahtta, επιμ. 2017. *How We Get Free: Black Feminism and the Combahee River Collective*. Chicago, Illinois: Haymarket Books.

Vogel, Lise. 1971. «Modernism and History» (μαζί με Lillian Robinson). *New Literary History*, 3: 1 (Φθινόπωρο), 177–199.

Vogel, Lise. 1974. «Fine Arts and Feminism: The Awakening Consciousness». *Feminist Studies*, 2: 1, 3–37.

Vogel, Lise. 1983. *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.

Vogel, Lise. 1991. «Telling Tales: Historians of Our Own Lives». *Journal of Women's History*, 2: 3 (Χειμώνας), 89–101.

Vogel, Lise. 2000. «Domestic Labor Revisited». *Science & Society*, 64: 2, 151–170. Ανατύπωση στο Vogel, 2013, 183–198.

Vogel, Lise. 2013 (1983). *Marxism and the Oppression of Women: Toward a Unitary Theory*. Αναθεωρημένη Έκδοση. Leiden, The Netherlands: Brill/Boston, Massachusetts: Haymarket.

Wallis, Victor. 2015. «Intersectionality's

Binding Agent: The Political Primacy of Class». *New Political Science*, 37: 4 (Δεκέμβριος), 604–619.

Weigand, Kate 2001. *Red Feminism: American Communism and the Making of Women's Liberation*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπυκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπυκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπυκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδαιοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...